

NEKOLIKO PRIMJERAKA SLIKARSKE UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE OD XVI.-XIX. VIJEKA

Proučavajući zadnjih godina spomenike kulture u vezi s njihovom konzervacijom, prvenstveno po zadacima Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture NRBiH, naišao sam među mnoštvom starijih slikarskih djela i na priličan broj onih koja su po sadržini, radu, zapisima ili signaturama vrlo zanimljiva za proučavanje, a i važna za našu istoriju slikarske umjetnosti. Jedan dio toga materijala iznosim ovdje, redajući ga po vremenu postanka.

* * *

U lijepoj zbirci starih crkvenih slika koju posjeduje samostan Sutjeska nalaze se i dvije slike od velikog značaja za istoriju naše umjetnosti, a naročito za istoriju umjetnosti Narodne Republike Bosne i Hercegovine. Slike su djela Stjepana Dragojlovića, slikara, koji nam nije поближе poznat, no kako on u zapisu na jednoj od ove dvije slike — onoj iz 1621 godine — govori o sebi kao majstoru oltara (zapravo slike) »Začeca Gospina« za novu kapelu u Borovici,¹ a u zapisu na jednoj dosad nepoznatoj ikoni veli da ju je radio u Sutjesci, to možemo s dosta sigurnosti pretpostaviti

da je on bio rodom iz Sutjeske ili Borovice.² Na svojoj starijoj slici u samostanu Sutjesci — onoj iz 1597 — veli u zapisu da ju je načinio u svojoj 28 godini, te bi, prema tome, bio rođen 1569 godine, u vrijeme, kad je u Sarajevu radio slikar Tudor Vuković Desisalić.³ Malo vremena pošto je Dragojlović završio svoju sliku iz 1621, javlja se već kod nas slikar Marko Skorojević,⁴ rodom iz Teševa, opštine Sutjeske, te »grješni Andrej« u Sarajevu i tako naš Stjepan čini sponu između ovih i slikara Vukovića. Druge okolnosti nam, nažalost, nisu poznate kako bismo ličnost ovoga našega valjanog slikara s prelaza XVI u XVII vijek bolje osvijetlili. Moglo bi se pomisliti u vezi sa zapisima na njegovim slikama da je Stjepan Dragojlović donator, a ne i slikar i da one figure na njegovim slikama u narodnoj nošnji, sa sklopljenim rukama, predstavljaju toga donatora, naime, nekog Stjepana Dragojlovića. Međutim, kad bi spomenute figure predstavljale doista donatora, ne bi se moglo dogoditi da taj donator — alio Stjepan Dragojlović — bude 1621 mladić, a 1597 vremenšan čovjek, kako se to vidi na slikama. Dakle, ta pretpostavka otpada, i mi moramo smatrati da spomenute figure predstavljaju dvije različite ličnosti, pa bile one donatori ili samo ubačene u sliku kao zanimljiv dio kompozicije. Ovo potonje je gotovo sigurno, jer ćemo mnogo sličnih slučajeva naći u venecijanskom slikarstvu u XV i XVI vijeku, naime, prisustvo savremenih ljudi svetim događajima kršćanskog vjerovanja. Dragojlović naročito naglašava da je on izradio ovu ili onu sliku, jednom u Mlecima, jednom u Borovici, jednom u Sutjesci. On to izražava riječju »učini«, a to nije ništa drugo nego običajni slikarski »f e c i t«, preveden na naš jezik. Međutim, iz zapisa onih dviju slika od 1597 i 1621 go-

¹ Borovica je selo i kraj između Vareša i Sutjeske. Kapela o kojoj je govor stajala je na lokalitetu, zvanom Požeblje (Požljebje) u današnjoj Gor. Borovici. Vjerojatno je bila većih dimenzija, jer je ljetopisac zove crkvom. Prepravljena je 1784, tako da je tada bila zasvođena (»ovo sve se pripravi za učiniti crkvu u voltu«). Dekoracije u bojama izveo je fra Pavao Tokmakčić i sam rodom iz Borovice, a da ne izgleda sve novo (zbog straha od turskih vlasti) neki majstor, Franjo Janjić, znao je u bojama udesiti šišeta tako, kao da su stara. Prema tome, taj Janjić spadao je, u neku ruku, među naše najstarije restauratore (Jelenić: Ljetopis franjevačkog samostana u Sutjesci, Gl. Z. muz. 1926, str. 32). Kraj crkve sagrađena je tada i veća kuća za vrijeme fra Grge Varešanina, tadanjeg ministra provincijala, kasnijeg episkopa Bosne Srebrene. (Jelenić: nav. dj. Gl. Z. m. 1927, str. 168). Od tih građevina nema više ni traga, a na njihovom mjestu podiže se današnja crkva, sagrađena nekoliko godina iza Prvog svjetskog rata. Stare slike iz bivše kapele prenesene su već ranije u samostan u Sutjesci.

² U kraju Borovici ima pod starim gradom Bobovcem selo koje se danas zove Dragović, inače u Bosni je samo jedno selo Dragojlović, i to u opštini Donjeg Ratkova kod Ključa.

³ Mazalić, Nekoliko starih slika, Gl. Z. m. 1942. str. 214 i dalje.

⁴ Isto tamo, str. 227 i dalje.

dine moglo bi se naslutiti da je on i donator, to jest da je te slike radio i poklonio crkvi. Čini se da Dragojlović nije bio svešteno lice. On to ne ističe.

Treću njegovu sliku, dosad nepoznatu, otkrio sam slučajno prošle godine u ljeto, iza smrti poznatog sarajevskog skupljača starina Milana Matejića koji je prije II svjetskog rata posjedovao lijepu zbirku starih slika o kojima je jednom pisao M. Borojević.⁵ Matejić je umro prije par godina u Semizovcu i u njegovoj zaostavštini

našlo se i nekoliko starih slika manje vrijednosti, među njima i jedna ikona Bogorodice, oštećena neukim čišćenjem i po periferiji još sasvim tamna. Otkupio sam tu ikonu da popunim moju zbirku i čisteći začađale i prljave krajeve slike otkrio sam vrlo oštećen zapis, koji se može toliko rekonstruirati da se iz njega doista vidi da slika predstavlja rad slikara Dragojlovića. Tako sad imamo od ovoga našega slikara tri signirana djela čiji opis niže donosimo.⁶

1. RASPEČE KRISTOVO

Scena se odigrava na nekoj maloj uzvisini, pozadi koje se tek nazire između figura dolina s nekom monumentalnom građevinom, vjerojatno crkvom, koja ima sa glavne fasade rizalit u kom je portal; nazire se i neko postolje tambura, sam tambur i kupola. Pejzaž na slici zahvaćen je niskom, tako da veća polovina platna predstavlja nebo na kome se lijepo ocrtava krst sa raspetim Hristom i anđeli na oblacima. Čitavo nebo je čas svjetlije čas tamnije sivkastosmeđe boje, osim iza Kristove glave gdje je svijetlosmeđe. Da ublaži visoku vertikalu krsta, koja porijetom čitavu scenu po visini, naš ju je slikar presjekao jednim skoro vodoravnim mirnim oblakom. Kao pandan dosta nemirnom sklopu figura u donjem dijelu slike odgovara dosta nemiran sklop figura i jednog zavijenog oblaka u gornjem dijelu, tako da je slikar dobio potpunu ravnotežu u kompoziciji koja snažno djeluje u svojoj baroknosti. Slikar je uspio da gledaoca uvuče toliko u scenu, da se on osjeća kao prisutan tragičnom događaju. To mu je i najveći uspjeh.

Što se tiče kompozicije, slikar ju je razdjelio u dva dijela, odvojena onim vodoravnim oblakom, što smo ga gore spomenuli. Donja scena se odigrava na zemlji, a gornja u vazduhu. Ovdje ubrajamo i raspetog Isusa. Krst na kom je on raspet objedinjuje obje scene.

Raspeti Isus dominira cijelom slikarijom. On je muskulozna, upravo atletska figura, blijede sivkastoružičaste boje, s bijelim perizonom oko bedara, začvorenim na dva mjesta. Ima skoro crnu kosu, bradu i brkove. Vrat mu je nešto kratak. Od natezanja tetiva u rukama, zgrčili su mu se prsti. Iza glave ima puni nimbus po istočnom običaju. Podno krsta, obuhvativši ga, pala je na koljena Marija iz Magdale sa nekim ukočenim,

grčevitim izrazom lica, slične boje kao kod Isusa, i teškim pletenicama vrlo svijetle žute boje, palim po ramenima i leđima, kakve obično nose i danas seoske djevojke po našim krajevima. Marija ima na sebi bijelu dugu haljinu od teže materije, išaranu vegetabilnim ornamentom sive boje. Gleda ukočenim, izgubljenim pogledom, možda u sv. Jovana, koji stoji pred Marijom s druge strane krsta, gledan u profilu, čisto ženskog karaktera, žute kose bez brade i brkova. On je obučen u smeđu haljinu uhvaćenu u pojasu a preko nje ima prebačen tamnocrveni plašt. Jovan je lijepo prikazan u kretnji sa iskoračenom desnom nogom i ispruženom lijevom rukom. Prirodan je. Ima nešto uzdignutu glavu s uperenim pogledom u neodređenu tačku. Na protivnoj strani od Jovana stoji Bogorodica u! pogruženom stavu u prirodnoj kretnji sa sklopljenim rukama pred sobom. Po mjestu stajanja ona je pogrešno postavljena, jer je gledaocu dosta bliža od ostalih figura tako da je ispala okrenutih leđa Isusu. Ima na sebi tamnocrvenu haljinu i crn himatij sa bijelim rupcem ispod njega na glavi. Iza Bogorodice se vidi djelomično muška figura sa svijetlosmeđom bradom i brkovima, držeći lijevu ruku na prsima. Gleda u Isusa.

Iza sv. Jovana stoji mlada muška figura kratke crne kose bez brade i brkova. U desnoj ruci drži palmovu grančicu, a u lijevoj kao neku kutiju. Ima bijelu donju haljinu, a preko nje crnu, obrubljenu zlatnom pantljikom. Izgleda da je to sv. Stjepan, imenjaka slikareva. Pogled mu je uperen u gledaoca tako da daje utisak autoportreta ili neke druge figure koja je stajala kao model. Figura može da bude 25–30 godina starosti što bi odgovaralo Dragojlovićevim godinama (28) a postavljena je na način kako su renesanski slikari Italije običavali stavljati autoportrete u svoja slikarska djela. Uopšte izgleda da se naš slikar služio modelima pri izradi ove slike, koju je radio kao mlad čovjek u Veneciji dok je bio još pun svježine i zanosna. Njegove figure na slici nose tako jake individualne crte da se rad po modelima može s nekom sigurnošću pretpostaviti. Lica figura su tako postavljena kao da su portreti. Upadljiva je pri tom figura Bogorodice.

⁵ M. Borojević: Rijetka privatna galerija slika, Večernja pošta, Sarajevo 1931, 26.-27. VIII.

⁶ Slike Dragojlovića u Sutjesci spomenuo je fra Rafo Barišić u svom članku »Fr anjevački samostan i crkva u Sutjeskoj«, čitajući na starijoj slici signaturu Pravoilović (Gl. Z. muz. 1890, str. 35 i 38). Stavljajući čak i u pitanje originalnost one slike iz 1597 bez ikakvog razloga, osim ako nije sumnjao da li je jedan naš slikar mogao izvesti onako djelo.

Gore u zraku u gornjoj polovini slike vide se tri anđela u lijepim kretnjama pri hvatanju Hristove krvi u kaleže. Dva kleče sprijeda na onome vodoravnom oblaku, a jedan je pozadi u lijevom gornjem uglu slike. Perspektivski ovi anđeli nisu tačno postavljeni. Oni se stvarno nalaze iza raspetog Krista, a trebali su da budu u istoj ravnini slike, zapravo prostora, u kom je Isus.

Još nam je ostala figura čovjeka sa sklopljenim rukama. On je naslikan u desnom donjem uglu u narodnoj nošnji i pretstavlja vjerovatno nekog imućnijeg seljaka — možda dalekim porijeklom plemića. Ja mislim, kako sam naprijed rekao, da ovo nije donator, jer sam slikar veli u zapisu da je načinio sliku u slavu božju, ali će to biti neka poznata ličnost iz Borovice ili Sutjeske iako po fizionomiji i previše liči na nekog venecijanskog građanina ili plemića sa slika Ticijana, Pavla Kaljari ili kog drugog slikara. Njegove pomno njegovane ruke finih ženskih prsta nimalo ne naliče na seljačke. Prije bi po tom mogao biti član braće u Sutjesci, možda sam gvardijan. Čovjek je prikazan do pojasa, no ne u cjelini, jer mu lijevo rame nije stalo na platno. Ima crvenkastosmeđe opaljeno lice, kestenjastu kosu, brkove i bradu, sve lijepo njegovano. Mogao bi imati oko 40 godina. Drži ispred sebe sklopljene ruke. Na lijevom kažiprstu nosi zlatan prsten, oblika vitice s okruglom pločicom u kojoj sja briljant. Na sebi ima crvenu haljinu dugih rukava, s gusto poredanom okruglastom manjom dugmadi. Preko nje nosi kao neku pelerinu bez kragne s atilom sprijeda. Pelerina je tamnosmeđe boje, a atila crne. Ispod haljine se vidi bijela vezena košulja, kerana po rubu. Haljina je prepasana u pojasu bijelom tkanicom išaranom uskim crvenim linijama. Figura nije postavljena da gleda u Isusa, očito zbog želje naslikanog ili slikara da se dobro vidi u licu. (Sl. 1)

Kad posmatramo sliku u cjelini, sa svih njezinih deset figura u sceneriji, moramo priznati da je ona dobro komponovana, živa u radnji i solidno izvedena. Slikar dobro crta, pozna anatomiju, ima smisla za prostor i plastiku. Kontura mu je mekana. Iživljava se u velikim kontrastima svjetla i sjenke, što nas nuka da napomenemo da je samo devet godina prije svršetka ove slike umro iznenada u Mlecima najistaknutiji slikar venecijanske raskoši onoga vremena, Pavle Kaljan (Paolo Caliari-Veronese, 1528—1588), kome se u punom sjaju i naponu stvaralaštva divio vjerovatno i naš Dragojlović, učeći tamo slikarstvo. Štaviše, učenje Dragojlovića pada u vrijeme kad je Veroneze počeo pretjerivati u svojoj maniri, bacati težište na jako dejstvo pastoznih fleka i živ kontrast između svjetla i sjenke. Na ovo potonje nailazimo — kako smo naprijed rekli — i kod našeg slikara. Ne smijemo zaboraviti da su u isto vrijeme djelovali u Mlecima drugi slikari koji su mogli uticati na rad i

Sl. 1. Raspeće Hristovo, rad slikara S. Dragojlovića iz 1597 godine. Nalazi se u samostanu Sutjesci

razvoj našeg Dragojlovića kao istaknuti maniristi Palma Mlađi (Palma Giovane, 1544—1628) ili Farinati (Paolo Farinati 1522—1606).

Ispod figure Marije iz Magdale uslikan je kao slučajno tamo dospio komad hartije pravougaona oblika sa sljedećim zapisom:

Handwritten text in Cyrillic script, likely a note or inscription related to the painting. The text is written in a cursive, handwritten style and includes the year 1597.

Sl. 2. Zapis sa slike Raspeća Hristova, slikara S. Dragojlovića, iz godine 1597.

koji se čita: »Na 2 jula u Bnecije (Venecija), na 1597, ja Stiepan Dr(ago)ilović učini ovo (na slav)u Božju na (ili za) sret(an da)n godišta 28«. Držim da je u zapisu slikar pri kraju napravio grešku. Mjesto *14 CG* ili *H9CG* on je napisao

39 CG

Držim da se ovdje svakako radi o 28 rođendanu slikara. On se služi u pisanju polukurzivnom bosanskom ćirilicom, samo, začudo, unosi u pismo slovo *ω* (grčko omega) koje u njoj ne postoji i stalno se njim služi kao da ne pozna o. Zapis je ispisan crnim slovima.

Kraj desnog donjeg ugla zapisa, nešto niže, slikar je u jednu naslikanu kartušu, jajolike barokne forme uslikao krst i desno i lijevo od njegovog uspravnog kraka, a niže vodoravnog upisao slova S. D., latinicom, što možemo čitati kao inicijale majstora (Stjepan Dragojlović).

Slika je rađena uljenim bojama na platnu grubljeg tkiva, veličine 160:82 cm. Gore je luč-

no završena, što se vidi na okviru s leđa na koji je nategnuto platno, ali je kasnijom izmjenom originalnog prednjeg okvira novim, koji je imao pravougaonu formu slika sprijeda dobila trouglate zakrpe u gornjem dijelu, da se pokriju šupljine što ih je činio novi okvir i lučni dio slike. Na njima se sad vide tragovi nekih neobičnih cvjetova. Boje na slici prilično su potamnjele, možda od prvobitnog laka. Sad su sve svedene na jedan taman srebrenasto siv ton. Inkarnat je, uglavnom, blijedo crvenkastosiv, osim lica one figure u narodnoj nošnji.

Izuzevši sitne krakelure slika se još uvijek može smatrati u relativno dobrom stanju. Bolje je očuvan gornji dio, gdje je samo oštećena glava onog anđela u lijevom gornjem uglu jednom pukotinom u platnu, nego donji u kom je slika probijena kao kuršumima na deset mjesta. Tako jedno mjesto nalazi se i usred zapisa no on se može s priličnom sigurnošću dopuniti. Na slici bi trebalo izvršiti što prije konzervatorski zahvat.

2. IMAKULATA

Bogorodica je prikazana kao obično kod ove slike u cijeloj figuri, stojeći na mjesječevom srpu. Obuhvaćena je mjesto mandorle oblakom. Glavu je zadigla gore i nešto malo udesno. Ruke je sklopila kao na molitvu. Umotana je u tamnoplavi plašt, čija boja je gotovo pocrnjela. Ispod njega se vidi crvena haljina (krap boje). Na glavi ima ispod plašta bijel rubac. Niže mjesječevog srpa vide se žuti i svijetloplavi cvjetići sa po četiri latice, a nešto udesno od njih je ljiljanov cvijet. Desno i lijevo od Madone pored ruba prikazani su razni simbolični znakovi. Tako su s desne strane ozdo prema gore: kula (Davidova?), bunar i ogledalo na stalku, a s lijeve kao neki okvir, kapelica (hram?) sa stupovima, bazen i vrata.

U lijevom donjem uglu vidi se poprsje sv. Stjepana (opet sv. Stjepan!) sa nimbusom iza glave. On je malo podigao glavu prema Bogorodici. U misničkom je ruhu crvene boje sa zlatnim vezom (dalmatika) i bijelom košuljom (alba). Drži desnu ruku na prsima, a u lijevoj ima otvorenu knjigu sa oštećenim zapisima na obe stranice. Na lijevoj stranici ostalo je od latinskog zapisa samo nekoliko slova: . RA . . ili . . BA . . u prvom redu, . . ANA . . u drugom, . . NCE . . u trećem. Na desnoj strani vide se ostaci zapisa ispisane bosanskom ćirilicom, koji se ranije mogao s malim dopunama pročitati.⁷ Danas taj zapis prikazuje slika 3.

*4 1621 14 10 47000.
..... 14 10 47000.
..... 14 10 47000.
..... 14 10 47000.
..... 14 10 47000.*

Sl. 3. Zapis sa slike »Bezgrešnog začeca«, rad slikara S. Dragojlovića, iz godine 1621

S dopunama, prema ranijem Barišićevom čitanju, sadržaj bi mu bio sljedeći: »(n)a 1621 na 10 a(g)osta (ia Stie)pan Dragoilović učini ovi otar) na slavu (i počtene blaženog zač)etia na novoj kapeli . . baštinu u) Borovicu«.

U pozadini iza sv. Stjepana vidi se dunjino ili limunovo stablo sa nekoliko malih i dva velika ploda danas već u dosta nejasnom izgledu.

U desnom donjem uglu slike je poprsje mladog čovjeka (starog naizgled oko 25 godina) u narodnoj nošnji, širokog lica crne masti, niska čela, punih usana, uskih brčića, izvijenih obrva i kratke kose. (Sl. 4) Pogled mu je uperen nešto u vis no ne u Bogorodicu. Ruke je sklopio pred prsima. Na malom prstu i onom do njega nosi po prsten: na malom je zlatna dvostruka vitica sa zlatnom pločicom i crvenim kamenom u njoj, a na prstu do njega samo trostruka vitica. Čovjek nosi na sebi haljetak crvenkaste boje ciklame, sa gusto poredanim dugmetima sprijeda. Sad se vidi samo bijeli ovratnik, izvezen plavim koncem. Iza figure s desne strane je kao neka grana s cvjetovima crvene boje iza koje se nazire tanko-

⁷ Barišić: nav. dj. str. 35.

vijasto stablo, a pred figurom je grančica ljiljana sa dva cvijeta i dva pupoljka.

I ova figura kao i ona na pređašnjoj slici ovako odjevena u narodno odijelo daje utisak čovjeka seljaka, ova čak i više nego ona iz 1597 godine, jer, iako je pomno njegovanog lica i kose, nije onako njegovanih ruku kao što ih vidimo kod one na pređašnjoj slici. I ova figura daje utisak neke žive ličnosti, odnosno figure rađene po živom modelu. Slikar se inače prilično izmijenio u svom radu u toku 24 godine, koliko je prošlo između stvaranja obe slike. Ova slika danas ne čini na gledaoca utisak onako potpune cjeline kao pređašnja. Može tome biti uzrok i vrlo rđavo stanje slike, možda i neko neuko čišćenje lica i ruku Bogorodice ili i ev. popravljjanje bojom.

Promatrajući zapise na obe slike, lako ćemo ustanoviti da slikar nakon 24 godine dva slova piše drugačije nego ranije: slovo a na ranijoj slici piše *б*, a na kasnijoj *q*, slovo n piše na ranijoj *н*, a na kasnijoj *Н*.

Slika je rađena, kao i pređašnja, uljenim bojama na platnu dosta grubog tkiva veličine 155:173 cm.⁸ Danas je u vrlo lošem stanju tako da ni foto-snimak cijele slike nije uspio; zato ga u ovom članku, nažalost, i ne donosimo. Iznad glave Bogorodice ima u platnu uspravna pukotina od 5 cm duljine i 1 cm širine. U gornjem lijevom uglu vide se 4 rupe kao od debelih eksera, a u donjem lijevom uglu po lijevom ramenu sv. Stjepana i po donjem rubu knjige ima velika pukotina po sastavu platna, duga 44 cm. Na Bogorodičinom plaštu, podnu, desno, otpala je sasvim boja i imaju dvije uspravne pukotine, jedna do

Sl. 4. Figura čovjeka sa ljiljanom, na slici »Bezgrešnog zečeca« slikara Dragojlovića, iz god. 1621.

druge, veličine 7 i 9 cm. Odatle prema dnu slike otpala je boja po cijeloj širini a naročito pred rukama figure u narodnoj nošnji. Sva je slika inače pokrivena sitnim krakelurama, a boje su potamnjele.

3. BOGORODICA S RASPEĆEM

(»Žalosna Gospa«, »Trinoduza«, *Θρηνοδοξα*, »Della Misericordia«)

Iako imamo u Sarajevu još dva primjerka Bogorodičine slike ovoga primjerka, ovaj se od njih dosta razlikuje, ali se mora odmah konstatovati da se oba ova, što su nastala u Bosni, tj. ovaj Dragojlovićev i onaj Marka Skorojevića,⁹ po svojim posebnim odlikama znatno razlikuju od onoga dalmatinskog.¹⁰

Dragoj lović je poznao, što je očito iz njegove slike, osnovni nacrt jedne ikone tipa koji

⁸ Podaci o dimenzijama ovih slika nisu kod Barišića tačni. On za ovu sliku što je opisujemo daje veličinu 173:158 cm, dok za sliku raspeća ima veličinu 144:158 cm. (Barišić, nav. dj. 35 i 38).

⁹ Mazalić: Nekoliko starih slika, Gl. Z. m. 1942, str. 227 i dalje.

¹⁰ Mazalić: Kritska škola i njezini primjerci u Sarajevu, Gl. Z. m. 1937, str. 65.

¹¹ Mazalić: Nekoliko starih slika, Gl. Z. m. 1942, str. 231.

opisujemo (Sl. 5), a jasno je da se bavio i slikanjem ikona uopšte, no on je bio uglavnom slikar koji je izučen u školi italijanskog Renesansa i već se malo teže snalazio sa slikanjem ikona po vizantiskoj školi, što se vidi i po ovoj ikoni.

Kao podlogu upotrijebio je jelovu dasku veličine 25:32 cm sa debljinom od 22 mm bez okvirića. Dasku je osigurao s leđa, da se ne bi uvijala, s dvije užljebljene prečke, a sprijeda tim, što je na dasku ukovao odmah i okvirić. Daska se, doista, očuvala do danas potpuno ravna. Takav postupak nije iskorišćavan kod slikara vizantiske škole, osim Kričana koji su radili i u Veneciji, ukivajući često i prečke s leđa, što su tamo i naučili kao i Dragoj lović svoj način. Dragoj lović se razlikuje i po nečem drugom u tehničkom postupku od slikara vizantinske škole pa i od Kričana. Ne pozlaćuje čitavu tablu na kojoj slika već

kara zapadne škole po onim radovima iz 1597 i 1621 godine.

Vrlo je teško ustanoviti kakvom je vrstom boja slikar radio opisanu ikonu, da li temperom, uljem ili nekom nama zasad nepoznatom tehnikom. Ili je, možda, izveo podlogu jednom vrstom boje, a ostalo drugom? Slika daje doista utisak nečega novog u pogledu upotrebljene boje, što dosad nisam mogao ustanoviti kod drugih slikara iz Bosne. Da li toj novoj tehnici imamo da pripisemo i neobično krakeliranje obojene površine što dosad nisam našao ni na jednoj drugoj ikoni? Glavne pukotine u temelju i bojenoj plohi protežu se samo po vertikali slike. Izgledalo bi da je tome kriva sama daska na kojoj je slika izvedena, no s leđa se vidi da je daska cijela osim jedne pukotine. Pravi godišnjaka na dasci su guste uspravne paralelne linije, dočim spomenute glavne pukotine slikarije su savijene, a između njih se pokazuju tu i tamo vrlo sitne vodoravne dosta guste krakelure. Iznimku čini neobična kosa pukotina po licu Madone oko usana i donjeg dijela nosa sa sporednim sitnim pukotinama. Kosa pukotina na slikama je upravo unikum.

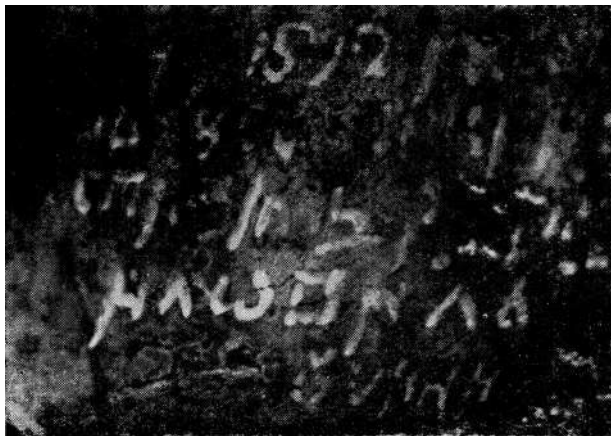
Ikona je inače oštećena u donjem dijelu neukim skidanjem laka, tako da je boja ogrebena do temelja, a ima tu i tamo sitnih ispalih dijelova i boje i temelja. Dodajmo tome i pukotinu same daske koja se proteže od dna pa preko Isusovih nogu iznad stopala. Prikovani okvirirao je očuvan. On je širok 16–18 mm, ima jednostavan lijep profil i pozlaćen je. Možemo reći da je pored svih oštećenja ikona u relativno dobrom stanju.

Tip opisane ikone bio je omiljen u zapadnom susjedstvu Bosne, a izgleda da su ga rado gajili i naši slikari katolici u Bosni. Ja sam ranije iznio mišljenje da bi to bio tip one poznate Bogorodice nekadašnjeg Olovskog samostana.¹¹ Ovdje imamo opet jedan primjerak te Bogorodice, izrađen od jednog slikara iz Bosne, a znamo da je nadbiskup Štrosmajer dobio svojevremeno iz Kreševa nekoliko slika, među kojima i jednu Gospu ovoga tipa (Jelenić, Gl. Z. m. 1913, str. 51).

U vrijeme kad je Dragojlović radio opisanu ikonu bio je na Bosni provincijal franjevačkog reda fra Marijan Aljinić, rodом iz Sutjeske.¹²

Proteklo su 24 godine — dobar dio ljudskog vijeka — između prvih slika Stipana Dragojlovića, koje poznamo, i one zadnje od 1621 godine. Gdje je bio kroz to vrijeme i šta je stvarao? Iz toga se nameće nužan imperativ da treba tragati za njegovim radovima u Bosni, naročito u srednjoj, po manjim seoskim crkvama i samostanima. Od samostana dolaze u prvom redu u obzir Sutjeska, Fojnica i Kreševo sa njihovim lijepim zbirkama, no taj krug treba proširiti i na udalje-

¹² Status Bosnae Arg. pro ann. MDCCCXXXV — Anconae, str. 11.

Sl. 6. Zapis (znatno uvećan) slikara S. Dragojlovića na ikoni »Žalosne Gospe« iz 1592 godine

nije katoličke samostane i crkve koji imaju starih slika, kao što su Jajce, Gorica kod Livna, Bučići, G. Dolac i Ovčarevo kod Travnika, Vareš, Zavidović, Tuzla i dr.

Ne leži mi u zadatku da o Dragojloviću u ovom članku dadnem išta više od prostog prikaza onih triju opisanih slika, kako bih skrenuo pažnju na ovog našeg slikara s prelaza 16 u 17 stoljeće, ali neće biti zgorega ako gornjim recima dodam i opis još triju slika iz zbirke samostana Sutjeske koje imaju nekih veza sa slikarskom umjetnošću Dragojlovića. One se u prvom redu ističu efektima svijetlog i tamnog, imaju boja i tonova s njegove palete i u štimungu nose uglavnom njegov srebrenastosiv ton. Figure su individualizovane tako, da je očito da su rađene po živim modelima:

1. Sv. Barbara u samostanu misle da je sv. Janja — Agnesa).¹³ Na oblaku sjedi mlada žena lijepe fizionomije s nekakvom zatvorenom krunom na glavi i nizom bisera po rubu kose, raščesljane na dvoje. U ušima ima oboce s velikim zrnima bisera. Obučena je u sivkastobijelu dekoltovanu haljinu sa sametskim prslukom sivo-plave boje. Svetica drži u lijevoj ruci palmovu grančicu i crven (krap) plašt kojim je inače obavljena po koljenima. U desnoj ispruženoj ruci drži zlatan kalež s hostijom. (Sl. 7) U pozadini figure s desne strane vidi se kula sa dva okrugla prozora. Inkarnat je crvenkastosiv.

Slika je rađena na platnu grubljeg tkiva veličine 48:65 cm uljenim bojama. Slika je u dosta lošem stanju iako to na prvi pogled ne izgleda,

¹³ Sv. Janja ne može nikako biti, jer su njezini atributi u likovnoj umjetnosti bodež, janje, strijela, lomača, ili mač, dočim su Barbarini, kalež ili toranj, koje baš vidimo i na ovoj slici. Toranj, kao sjećanje na kulu sa dva prozora u kojoj ju je otac Dioskor držao zatvorenu.

Kruna ne bi spadala na glavu ove figure, jer je otac Barbarin bio samo bogataš, a nikakav vladar. Možda je ovdje kruna simboličan znak mučeništva.

Sl. 7. Sv. Barbara, iz samostana Sutjeske, možda rad slikara S. Dragojlovića, s početka 17 vijeka.

Sl. 8. Bogorodica sa svetiteljima iz samostana Sutjeske, možda rad S. Dragojlovića s početka 17 vijeka.

Cijelo platno je prilično trulo i krhko, a slikarija je sva ispresijecana sitnim krakelurama. Oštećena je iznad glave na četiri mjesta od kojih je jedno rupa od 15 mm promjera. Dolje, s lijeve strane, ima velika uspravna rupa u platnu veličine 3:9 cm. Niže nje su još četiri manje rupice.

2. Bogorodica sa svetiteljima. (Sl. 8) Bogorodica stoji na okruglastom oblaku u bijeloj haljini, dugoj do zemlje. Zaogrta je plavim plaštem, ispod koga se vidi na glavi smeđi rubac, koji joj pada i po prsima. Haljina je široka i stegnuta u pojasu. Bogorodica drži prekrštene ruke na prsima. Glavu je malo nagnula naprijed ulijevo i gleda dolje, u sv. Antu. Oko Bogorodice je okvir od nemirnih oblaka, a mjesto nimbusa ima oko glave 12 zvjezdica poredanih u elipsastoj formi. Pred Bogorodicom kleče dva sveca iz reda sv. Franje. Jedan — onaj Bogorodici s lijeva — je sv. Anto. Mladi je čovjek u crnom (?) habitusu, držeći u desnoj ruci, koja mu leži na prsima, lilijanovu stabljiku s dva cvijeta i dva pupoljka. Desnu ruku je opružio ispred sebe. Glavu je nešto zadigao s pogledom naviše. Ne gleda u Bogorodicu kako se to čini, jer je ona u perspektivi pozadi obojice svetaca. Sveti Ante ima kao i inače tonzuru i elipsast oreol, izveden jednom linijom žućkaste boje.

Drugi svetac (sv. Franjo Asiški), pokriven je djelomično Bogorodičinim plaštem. I on je u crnom (?) habitusu. Drži prekrštene ruke na prsima i raspelo u desnoj ruci. I on je zadigao glavu i gleda naviše. Tonzura mu se ne vidi. Izgleda prosjed čovjek. Inkarnat kod sve tri figure je blijedorozna na sivkasto.

Slika je mnogo izgubila tim što su boje potamnjele tako da sve ide na sivo do sasvim crnoga. Samo je bijela boja očuvala svoju svježinu.

Slika je rađena uljenim bojama, na platnu grubljeg tkiva, veličine 50:84 cm, gore polukružno završena. Sama slikarija puna je sitnih krakelura, a platno trulo i krhko da već dobij a po sebi sitne rupice (naročito se to manifestuje oko koljena glavne figure) dočim je pri dnu izjedena i otpao skoro čitav rub slike. S leđa je cijela gornja trećina platna prelijepljena novim platnom, a i na sredini ima zakrpu pravougaonog oblika veličine 12:16 cm. Okvir na slici je iz druge polovine prošlog vijeka.

3. »Blagovijest«, »Rođenje Isusovo« i »Ulazak u Jerusolim« (triptihon).

Slikarija je razdijeljena na tri dijela sa dva slikana stupca spojena lukovima. Stupci imaju renesanske glave. U srednjem dijelu slike prikazano je »Rođenje Isusa«. Scena se odigrava pred štalom. Bogorodica drži na krilu kao kolijevku prekrivenu bijelim čaršafom. Na sredini leži golo djetence, Isus. Bogorodica je u sivkasto-bijeloj (prvobitno bijeloj) haljini ogrnuta tamnoplavim ogrtačem. Ima prekrštene ruke na prsima. Zdesna kleči sv. Josip u plavoj haljini i sivosme-

dem ogrtaču. On je prosijed starac. Ruke drži pred prsima. Slijeva kleči pastir u žutom haljetku, tamnoplavim čakširama i crvenim dokoljenicama. Drži u desnoj ruci na zemlji košaricu s nekom peradi, a u lijevoj štap. Iza njega i Bogorodice vidi se jedna žena, zaogrnutu bijelim mafirom u crnoj haljini (možda mati sv. Jovana Krstitelja). Drži u rukama golo dijete (možda malog sv. Jovana). Malo se nagnula da vidi malog Isusa, a čini se da i ono dijete drži tako da bi i ono vidjelo Isusa. Gore pod lukom lebdi anđeo u bijeloj košulji, crvenkastoj haljini i haljetku zagazitoplave boje. Raširenih je krila i ruku u kojima drži razvijen svitak sa prigodnim zapisom: »Gloria« (in excelsis Deo). Ovaj zadnji dio zapisa i lijeva ruka anđela otpali su zajedno sa temeljem slike do samog platna. Nebo je oblačno, sivkaste boje.

U lijevom dijelu slike prikazano je »Blagovještenje«. Bogorodica kleči u tamnoj izbi pred klecalom na kom je otvorena knjiga. Ima na sebi haljinu sivkastoroza boje. Lice joj je u profilu. Anđeo slijeće zdesna, držeći u lijevoj ruci ljljan a desnu ispruženu prema Bogorodici. On je u crvenkastosmeđoj haljini i žutom ogrtaču, crne duge kose i bijelih krila. I njegovo lice je u profilu. Inkarnat figura je sivkastoroza, no dosta

svijetlo. Iznad obe figure pod lukom lebdi golub. I u ovom dijelu slike boja se odljuštila na više mjesta, ali su lica obe figure naročito stradala.

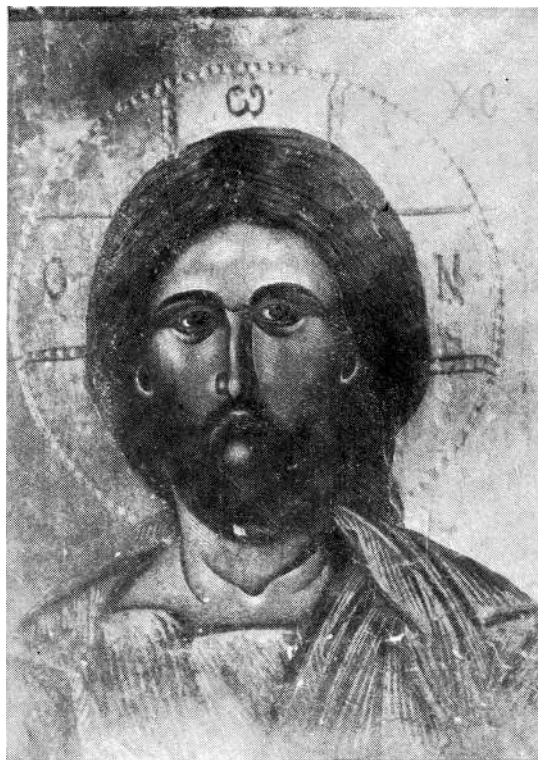
U trećem dijelu triptihona naslikan je »Ulazak Hristov u Jerusalem«. Isus sjedi na crnosivom magaretu. Ima na sebi bijel hiton, preko koga je prebačen tamnoplavi plašt. Ispred njega mlađi čovjek prostire po putu neku crvenu draperiju. Uz Isusa korača stariji apostol u plavom hitonu preko koga nosi žut ogrtač. Iza njega vide se još dvije glave apostola, a Isusu s lijeve strane još jedna. U prvom planu pozadine vidi se debelo stablo uz koje puže čovjek (vjerovatno Zakhej). On ima oko glave maramu, a na sebi odijelo žućkaste boje s kraćim crvenkastim haljetkom. Dalje u pozadini je grad s bedemima iza kojih se vidi dio zvonika. Podno bedema teče rijeka. Iznad grada je oblačno nebo, sivkaste boje. Usljed odljuskavanja boje stradali su plaštovi bližih figura na ovom trećem dijelu triptihona.

Slika je rađena uljenim bojama na platnu dosta grubog tkiva, veličine 120:190 cm. Platno je dosta očuvano ali se boja, kako smo gore zabilježili, ljušti na mnogo mjesta, te bi ovu sliku, kao i sva Dragojlovićeva djela, trebalo što skorije podvrći konzervatorskom zahvatu.

POPRSJE ISUSA »PANTOKRATORA«, RAD KRITSKE ŠKOLE

Iz pravoslavne crkve u Čelebiću potiče ikona Isusa koju dolje prikazujemo. Rađena je tempera bojama na dasci čempresovog drveta, sastavljenoj od dva dijela, veličine 28:35:2 cm. Daska je imala sleđa dvije ukovane prečke; gornja je već sasvim iscrvotočena, a donja je davno otpala. Slikar je prevukao najprije dasku dosta debelim grundom (oko 1 mm) i na tom grundu izveo vrlo vješto oštrim predmetom crtež, a periferiju nimba označio zvjezdolikom puncom i istom ukrasio i unutrašnje dijelove nimba. Zatim je to prevukao listićima pravog zlata i po rubu daske povukao crvenom bojom okvirić, širok oko jedan cm. Na zlatnom polju izveo je onda sliku bojama. Isus je prikazan u poznatom tipu čiji je uzor zapravo prototip, ona glava poznate slike Isusa iz Kahrije džamije (ranije Kora crkve) u Carigradu. Freske ove crkve datiraju se u XIII vijek.

Zanimljivo je promatrati na ovoj slici kako je slikar izveo tehnički svoj zadatak. On je čitavo lice i vrat Isusa prebojio najprije zelenom zemljom (verde terra) no ne poznatom veroneškom nego nekom drugom toplijeg tona koja naliči na češku zelenu zemlju (Česka hlínka, Bohmische grüne Erde) ili je — što je vjerovatnije — umiješao dosta tamnog smeđeg okera u veronešku zelenu zemlju. Zatim je napravio od bijele boje, žutog okera i vrlo malo crne i crvenog cinobera takozvanu »mesnu boju« (sarka — grč.). Ovu je

Sl. 9. Ikona Isusa »Pantokratora« iz srp.-prav. crkve u Konjicu, rad nepoznatog slikara kritske škole s kraja 15 ili početka 16 vijeka

Sl. 10. Sv. Tri Kralja, prednja strana slike nepoznatog majstora s početka 16 vijeka. Nalazi se u samostanu Sutjesci.

Sl. 11. »Isus posrće pod krstom«, stražnja strana slike nepoznatog slikara s početka 16 vijeka. Nalazi se u samostanu Sutjesci

miješao sa bojom one zelene podloge koju su stari grčki slikari nazivali »proplasmos« i njom je prevukao sve svijetle dijelove lica i vrata, rastanjujući je velikom vještinom u zasjenčane dijelove, tako da se smeđezelena podloga (proplasmos) kroz nju providjela. Ovu mješavinu, koja je najprije dolazila preko smeđezelene podloge, zvali su stari grčki slikari (glikasmom). Sad je slikar preko nje bojio čistom sarkom (onom mesnom bojom), rastanjujući je prema krajevima glikazma, ne dohvatajući uopšte do njih, tako da je na tim dijelovima slike dobijao neki neutralan ton kao lagani prelaz od svijetlog u tamno. Kada se ta boja osušila, uzeo je pero (od nepoznatog materijala, možda od trske) i šrafama čiste bijele boje pojačao osvijetljene dijelove. Srafe su savršeno izvučene, po čemu se vidi velika vještina kojom je raspolagao naš slikar kao crtač, no nije manji bio ni u rukovanju bojom (Sl. 9).

Kosu je podložio crnom bojom, a onda tamnosmeđim okerom označio pramenove i uvojke paralelnim linijama, širokim oko tri mm, razmaknutim dva do tri mm. Ove je na istaknutim mjestima osvijetlio mješavinom istog okera sa svijetlim i na koncu ta osvijetljenja pojačao perom na potrebnim mjestima čistim žutim okerom.

Kao podlogu za obrve, bradu i brkove iskoristio je slikar onu prvu smeđezelenu podlogu (proplasmos), a zatim je tamnosmeđom bojom izvukao skupine dlaka nešto širim potezima, a između njih povukao perom crne šrafe u pravcima kako teku forme obrva, brkova i brade.

Usne Isusove obojio je čistim crvenim cinoberom i donju malo šrafirao na osvijetljenom dijelu bijelom bojom.

Opšti utisak boje lica nije na roza ili crvenkasto, kako je to propisivala kritska škola, nego više žućkasto, kako se to vidi na vizantiskim ikonama ili starijim srpskim freskama. Ne smijemo previdjeti ovdje ni sličnu boju lica, odnosno sarke, kakvu je bio uveo poznati grčki slikar XVI vijeka Panselin, na koga su se i Kričani često ugledali.¹⁴

Isusov plašt (himatij) i hiton — ukoliko se vide — prebojio je tamnim smeđim okerom i četkicom dosta grubim šrafama zlatne boje (amalgam ili satrti listići) osvijetlio ispupčene dijelove draperije.

Velika vještina kojom je ovaj majstor radio i odličan rezultat koji je postigao, te tehnički postupak, stavljaju ga među prvoklasne ikonopisce

¹⁴ Slikar Panselin uzimao je za prvu podlogu (proplasmos) jednake dijelove bijele boje (psimiti = olovno bjelilo), okera, zelene boje što se upotrebljava u zidnom slikarstvu (neka boja biljnog porijekla) i crne (Papadopoulos, Erminija, str. 20 i 243). Proba je pokazala da se od te mješavine dobije smeđezelena boja, sa tragom sivkaste.

Za boju mesa Panselin uzima jednake dijelove bijele, okera i crvenog cinobera. Ta mješavina (sarka) pokazuje žućkasto-roza ton, ali više na žućkasto. (Papadopoulos, nav. dj. str. 243—244).

Za glikasmom Panselin uzima 2 dijela sarke, a 1 dio proplasmosa. (Papadopoulos, nav. dj. tor. 244).

kritske škole ranijeg vremena kada su se prototipovi ikona smatrali osveštenim uzorima. Ova ikona je gotovo čisti produkt vizantiske škole koju su Kričani prvenstveno gajili dok nisu pali pod vlast i uticaj Venecije. I vrlo sitne krakelure mrežaste forme koje se zapažaju na ikoni koju smo opisali, karakteristična su pojava starije kritske i vizantiske škole, dok ikone italo-kritske škole venecijanskog porijekla obično pucaju kad ostare u skoro paralelnim vodoravnim linijama, rastavljenim oko jedan cm, među kojima se stva-

raju sitnije uspravne pukotine. Kako je daska slike s leđa izravnavana grubim oruđem (bradva, sjekirica), a ne testerom i hobličem, te uzevši u obzir i gornje podatke, možemo ovu ikonu staviti u XV vijek ili najkasnije na početak XVI.

Natpis na slici je **IG XG**, a u nimbusu i na krakovima krsta su običajna slova **Θ-Ω-Η**.

Majstor se, nažalost, nije potpisao. Napominjem da su i naši slikari poznavali tehniku kritske škole i njom se koji put služili.

»SV. TRI KRALJA« I »ISUS POSRĆE POD KRSTOM«

Dvostruka slika koja prikazuje u naslovu navedene događaje iz života Isusova potiče takođe iz zbirke slika samostana Sutjeske, a izrađena je tako na dasci da se jedna scena nalazi na jednoj, a druga na drugoj strani.

Sv. tri Kralja (Sl. 10). Na slici je prikazana kao neka otvorena prostorija, pozlaćena i išarana biljnim ornamentom. Bogorodica sjedi, držeći objema rukama malog Isusa na krilu, obavljenog bijelom tankom draperijom. Bogorodica ima ozbiljno, izmučeno, gotovo brižno lice, blijedorozu boje. Kosa joj je vrlo plava, spuštена u vitičama niz ramena i leđa. Obučena je u plavu dugu haljinu, uhvaćenu u pojasu i zaogrnutu tamnijim plavim plaštem. Bogorodici je iza glave zlatan gotski oreol išaran sitnim kružnicama, izvedenim puncom. Mali Isus prikazan je u stojećem stavu u živoj kretnji, gurajući lijevu ruku u zlatnu kutiju što mu je pruža otvorenu prvi od tri kralja koji kleči pred njim, držeći je objema rukama. Kosa u Isusa je plava a lice blijedorozu. Kralj je sijed starac dobroćudna izgleda, šiljate razdvojene brade, čelav je, s ostacima rijetkih čuperaka. Nosi dugu tamnozelenу haljinu s rukavima, a preko nje drugu s kratkim rukavima ružičaste boje. Inkarnat mu je crvenoroza. Iza ovoga kralja i Isusa stoji drugi kralj, čovjek osrednjih godina, možda i nešto mlađi, pametna i blaga pogleda, visokog čela, crvena lica bez brade i brkova, kestenjave kose. Ima na sebi crvenoljubičastu haljinu bez rukava i plašt preko nje, a od haljine, koju nosi ispod te crvenoljubičaste, vidi se samo lijevi rukav od zlatnog brokata prosječen pridnu po modi XVI vijeka. Drži u lijevoj ruci crn rog okovan u zlato, a u desnoj veliko pero kao nojevo. Na nogama nosi neke čizme.

Iznad čitave scene je plastičan drvorezbareni završetak gotskog stila. On je sastavni dio okvira,

koji ima jednostavan profil. Plošne strane okvira išarane su lozastim ornamentom.

Isus posrće pod krstom. Slika je vrlo oštećena i od scene se vide samo detalji (Sl. 11). Isus je posrnuo i pao na oba koljena. Hoće da se podigne i oslanja se desnom rukom na kamen.¹⁵ Iza Isusa jedan stariji čovjek (Simon iz Kirine), otac Aleksandrov i Rufov¹⁶ duge kose i brade, obuhvatio je objema rukama krst s donje strane, pomažući Isusu da se podigne.¹⁷ Iza njega vidi se jedna žena, sklopljenih ruku s bijelom maramom oko glave (možda Bogorodica), a do nje mlad golglav čovjek (možda Jovan Bogoslov), okrenut ženskoj figuri sa žalosnim pogledom.¹⁸ Pred Isusom stoji vojnik s opasanim dugim mačem. Njemu je otpala čitava prednja strana glave i trupa usljed ljuskanja boje. (Sl. 11). On ima na sebi oklop a preko njega haljetak. Digao je desnu ruku. Na nogama su mu bijele uske čakšire, podvezane ispod koljena crvenkastom podvezicom. Po koljenu i iznad njega čakšire su probijene po modi XVI vijeka. Kroz duguljaste otvore vidi se postava crvene boje. Iza vojnika vidi se glava jednog starijeg čovjeka sa crvenom renesansnom kapom.

Na ovoj strani okvir nema profila kao na prednjoj. Obojen je crvenom bojom i išaran lozastim ornamentom crne boje.

Daska na kojoj je slika izvedena je jelova. Po njoj je najprije prelijepljeno dosta jako platno

¹⁵ Erminija o tom veli: *καὶ ὁ Χριστὸς λιποθυμήσας καὶ πιάτων εἰς τὴν γῆν ἀκοιμίζων μετὰ τὸ ἔνα χέρι*. U evanđeljima nema o tome nikakva podatka.

¹⁶ Evanđelje po Marku 15/21.

¹⁷ Erminija o tom veli: *καὶ ἐπάρωνθεν τοῦ* (odnosi se na Isusa) *Σίμων ὁ Κυρηναῖος στρογγυλομένης . . . ταίρνει τὸν σταυρὸν ἀπὸ τὸν ὁμὸν τοῦ* U evanđeljima se samo veli kako Tevreji natjeraše Simona iz Kirine, koji se vraćao iz polja da ponese Isusov krst. (Marko 15/21, Mat. 27/32, Luka 23/36).

¹⁸ U evanđeljima nema o tome nikakav podatak, ali Erminija veli: *καὶ ὁπαισθεν αὐτοῦ ἡ Παναγία καὶ ὁ Ιωάννης ὁ Θεολόγος καὶ ἄλλαι γυναικες θρηνηοῦσαι καὶ εἰς στρατιωτῆς μετὰ μίαν ῥάβδον ἐμποδίζε: αὐτοὺς* (A. Papadopoulos K.: *ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΗΣ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ ΠΕΤΡΟΠΟΛΙΣ* 1909, str. 105).

pa onda nanesen grund (gips-kreda-tutkal) debljine do 1,5 mm i izvedena pozlata na mjestima gdje je predviđena neka zlatna šara ili polje. Na grundu je izveden crtež neobično tankim linijama smeđe boje a zatim slika u tempera bojama. Po stilu slika pripada prvoj polovini XVI vijeka a rad je nekog njemačkog slikara vjerovatno iz alpinskih krajeva. Pripadala je nekom oltaru sa više slika, koje su se mogle preklapati. Stanje ove slike je vrlo rđavo. Pored već navedenih oštećenja na slici »Isus posrće« čija je dobra polovina nestala jer se usljed vlage odvojilo platno s grundom i bojom od daske, i, već istrule, raspalo se. I ostaci slike ne stoje čvrsto na svom temelju odnosno dasci. Povrh svega, daska je i dosta iscrvotočena te se na njoj stvaraju pukotine (desni i lijevi donji ugao, ispred glave i prsa vojnika s mačem). Međutim, kako je vjerovatno ova slika bila decenijama i decenijama okrenuta zidu, njezine boje su se mnogo bolje očuvale nego na slici s prednje strane daske. One su potpuno svježije,

no vlažan zid je, kako smo gore vidjeli, kobno uticao na opšte stanje materijala. Prednja slika, sv. Tri kralja, očuvala se relativno dobro. Oštećena je u desnom donjem uglu crvotočinom, zbog čega je na tom mjestu otpala i boja s temeljem po visini od 8 cm dužine i 1 do 2 cm širine, ali se primjećuje i iznad i ispod toga mjesta raspadanje materijala, naročito po vertikalni. I u lijevom donjem uglu je slika oštećena crvotočinom, te je otpala boja u elipsastom obliku, veličine 5 : 6 cm, a iznad toga pri samom okviru ima probijeno mjesto kroz dasku kao od većeg eksera. Najveću štetu slikariji, međutim, nanijeli su nesavjesni ljudi. Veliki broj zapisa raznih ruku i vremena, ugrebanih oštrim predmetom kroz boju u krhak grund, rastočio je gotovo svu slikariju. Zbog krhkoće grunda ti zapisi postali su većinom nečitljivi i moralo bi se za njihovo dešifriranje utrošiti mnogo vremena, što nije bilo u zadatku ovoga članka. Bilo bi neophodno potrebno izvršiti na ovoj slici što skoriji konzervativni zahvat.

DOVOĐENJE BOGORODICE U HRAM

Kršćansko slikarstvo od najstarijih vremena pa do naših dana posvećivalo je životu Bogorodice najveći broj djela. To se opaža i u našoj starijoj umjetnosti, koja je na slikanim zidovima crkava očuvana daleko više, nego na tablama (ikone), što je i razumljivo kad uzmemo u obzir materijal. Stoga se ugodno iznenadimo kad nađemo i na koju ikonu sa sadržinom kakvu rjeđe sretamo i na freskama. Takav je slučaj sa slikom koja prikazuje uvođenje male Bogorodice u hram, vezano za njezin životopis u kršćanskom vjerovanju: kad je Bogorodica navršila tri godine, povelu su je roditelji, Joakim i Ana, iz Nazareta u Jerusalemski hram da je tamo predadu na službu bogu. Od Nazareta do Jerusalema pratili su ih srodnici i Marijine drugarice s upaljenim svijećama. Na ulazu u hram dočekao je Bogorodicu prorok Zaharija i uveo je u najveću svetinju hrama, gdje je provela 9 godina. Hranu joj je donosio arhanđel Gavrilo.

U srpskom zidnom slikarstvu Srednjeg vijeka taj događaj je prikazan u svim većim crkvama: Studenica, Dečani, Pećka Patrijaršija, Gračanica, Sopoćani, Gradac, Arilje, Hilandar, Ziča, Matejić, Markov manastir, Kalenić itd. Prikaz je izveden sve po jednoj šemi, pogdjegdje u obrnutom poretku figura i predmeta. Tako, napr., u Studenici je prvosveštenik (Zaharija) na desnoj strani slike, a Bogorodica s pratnjom dolazi s lijeva, dočim je u Gračanici Zaharija na lijevoj strani, a Bogorodica s pratnjom prilazi mu zdesna. Prema tome, mijenja se i scenerija u kojoj se odvija događaj, ali uvijek je iste sadržine.

Naša slika izrađena je po ugledu na onu u Gračanici ili Dečanima, ali nije kopija. U slici su zapravo dvije scene.

Scenerija: Sprijeda otvoreniji prostor kao u nekom dvorištu (stvarno treba da bude prostor pred hramom) sa dvije stepenice (obratna perspektiva) od blijedoružičastog mramora,¹⁹ koje vode u baldahin od koga se lijevo vidi samo jedan mali dio, zapravo drvena ograda, obojena maslinasto zelenom bojom. To bi, zapravo, trebalo da bude portal hrama. Drugi dio ograde je pozadi, no slikar ga nije znao postaviti kako treba, a osim toga obojio ga je žutom bojom, ostavivši po vrhu i dnu po jednu borduru iste boje, protkanu zlatnom žicom. Iza ograde baldahina, zapravo usred slike, stoji drugi dio baldahina koji slikar nije znao postaviti na pravo mjesto. To je crvena kupola koja se sa svoja četiri polukružna luka oslanja na okrugle stupce (Sl. 12) tamnozeleno boje (bakarni acetat) sa žutim vratovima (svijetli žuti oker) i čudnim glavicama u l t r a m a r i n s k e plave boje. Prednje tri glavice su, zapravo, polovice glavica kakve je naš slikar vidio na slici u Dečanima kao što je vidio i onu glavicu sa svog četvrtog stupca na istom mjestu. Na vrhu kupole je dekorativan završetak crvenkaste boje. Očito je da je ovaj dio baldahina trebalo da stoji iznad prvosveštenika. Lijevo od njega je znatno izvišen drugi mali baldahin do koga vode dvije stepenice crvenkaste boje. Kupola toga baldahina je tamnozeleno boje, a stupci koji je podržavaju su svijetlo-crveine. Iza opisanih objekata je povisok zid svijetle, žute boje (svijetli oker), sa vijencem, izraženim bijelim linijama. Desno u zidu je kula četvrtastog oblika, svijetloplave boje s jako izbačenim završnim vijencem i krovom na dvije vode.

¹⁹ Po Ohridskom prologu trebalo bi 15 stepenica, po Erminiji (Papadopulos) tri.

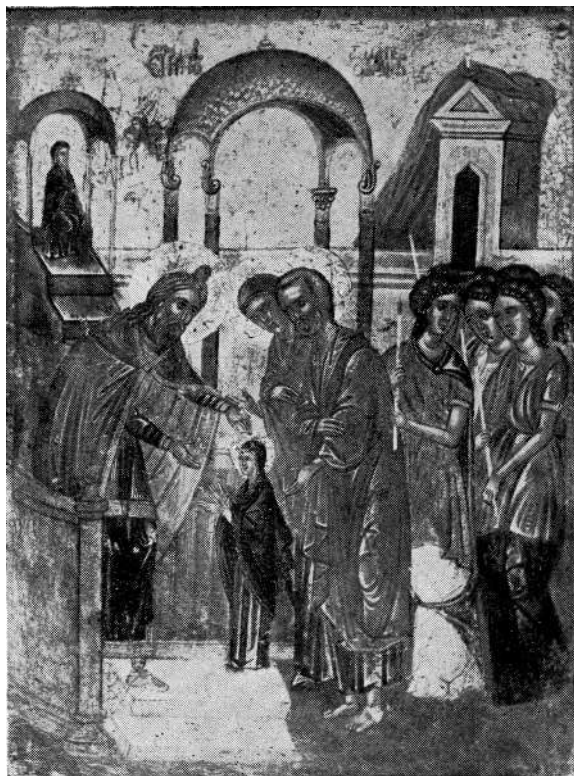
Kula ima sprijeda visoku kapiju, a zdesna uzan prozor. Platna su joj išarana bijelim linijama. Kula ima na vrhu šiljak (alem) oko koga je omotana crvena draperija, koja se s krova spušta do iza zida.

Nebo iza scenerije je zlatno izvedeno od listića pravog zlata. Eto, u toj sceneriji odigrava se događaj u dvije scene.

Pretstava:

Scena I. U prvoj grupi ove scene vidi se mala Bogorodica u tamnocrvenom maforiju (cinober, izmodelovan mnogo crnom bojom) i dugoj tamnoplavoj haljini (indigo, izmodelovan crnom i bijelom bojom). Na nogama su joj crvene cipele. Maforij je opervažen uskom zlatnom trakom. Ispod maforija na glavi Bogorodice tek se nazire grčka kapa plave boje. Bogorodica stoji na drugoj stepenici trona ispruženih ruku prema prvosvešteniku, koji ima na sebi kratki crveni haljetak, obrubljen podnu širokom žutom trakom, protkanom zlatnom žicom. Isti porub, nešto už, je i podnu rukava. Ispod haljetka vidi se dugi tamnoplav hiton, obrubljen podnu širokom žutom trakom, protkanom zlatom. Preko oboga je prebačen svijetlocrven (minij) plašt, koji ima kukuljicu i žutu postavu. Zaharija je ispružio ruke prema Bogorodici. On je sijed starac, duge valovite kose, brade i brkova. U licu ima pored ozbiljnosti i nešto radostan izraz. Na glavi mu je sveštenička kapica crvene boje (cinober) a na nogama žute cipele sa crvenim dijelovima ozgo. Mjesto u dijete, Zaharija je upro pogled preko njega u neizvjesnu tačku. Očito je da se slikar nije znao bolje izraziti. Bogorodica gleda u njegovu desnu ruku. Ima nešto stisnute oči kao pred jakim svjetlom. Iza nje pristupaju skrušeno Joakim i Ana. Joakim ima maslinasto zelen plašt i tamnoplav hiton, izmodelovan crnom ti bijelom bojom. Bosonog je. Ima kratku crnu kosu, zakruženu kratku bradu i brkove. Lijevu ruku je ispružio kao da potiče Bogorodicu da pristupi Zahariji, a desnu je savio tako, da su mu prsti na sredini lijeve. Joakim je sav sušta skromnost. Pogled je upro u Zaharijino lice. Do njega s desne strane je Ana u crvenom maforiju (cinober). Od plave haljine vidi joj se samo mali dio pridnu, a isto tako i vrlo malo plave grčke kape pod maforijem na glavi. Ana gleda nešto ustranu iza Zaharije. U ovoj situaciji morala bi da gleda u Zahariju ili u svoju djevojčicu. I ona drži ruke u istom položaju kao i Joakim. Sve figure ove grupe imaju zlatan nimbus iza glave.

Drugu grupu ove scene predstavljaju druge Marijine, ovdje prikazane kao djevojke. U cjelini se vide dvije. Ostale u dijelovima. Fizionomije djevojaka su skoro jednake kao u bliznaca. Sve su okruglastog i punačkog lica, punih usana, tankih obrva i iste koafire. Lice im obrubljuju pletenice koje polaze s čela. Ostala kosa im je uvijena u kovrdže. Dosta je dobro prikazana

Sl. 12. »Uvođenje male Bogorodice u hram« (Vaveđenje) Ikona nepoznatog slikara 16 ili 17 vijeka (Zbirka pisca.)

živost konverzacije među njima. Svaka nosi u ruci zapaljenu svijeću bijele boje.

Prva od djevojaka ima dugu bijelu haljinu i maslinastozelen haljetak s kratkim rukavima, obrubljenim žutom trakom, protkanom zlatnom žicom. Preko haljetka ima tamnoplav ogrtač, uhvaćen pod vratom i ispod koljena okruglim dugmetom. Na nogama su joj crvene cipele. Svijeću drži pred sobom objema rukama uspravno. Zakrenula je glavu prema drugarici do sebe. Ta ima dugu tamnozelenu haljinu i kratak crven haljetak, dosta stegnut u pojasu. Preko desnog ramena ima prebačenu neku crvenu (cinober) draperiju, izmodelovanu svjetlijom crvenom bojom; dočim su haljina i haljetak izmodelovani bijelom bojom s upotrebom tu i tamo crne u vrlo tankim linijama. Na nogama ima crvene cipele. Svijeću drži objema rukama nagnutu nadesno. Od treće djevojke vidi se samo detalj glave i mali dio bijele haljine na psima. Od četvrte, pete i šeste djevojke vide se samo neznatni dijelovi haljina, crvene boje. Tlo na kom se kreću opisane figure je smeđe boje.

Scena II. Ova scena prikazana je u lijevom gornjem uglu. U spomenutom malom baldahinu sjedi kao kip Bogorodica na nekoj klupi. Gleda ispred sebe u daljinu (trebalo bi da gleda gore u anđela). Na sebi ima isto odijelo iz prve scene. Desno od kupole baldahina vidi se anđeo

koji slijeće nešto uzdignutih krila i kao da u rukama nosi nerazgovijetan predmet. Andeo ima na sebi zelenu haljinu i crven plašt koji je zalepršan.

Oko čitave slike bio je nabojen uski crven okvirić čiji se tragovi i danas vide. Širok je oko pola centimetra.

Natpis na slici ne može se, nažalost, pročitati, jer je u toku stoljeća preko prvobitnog srpskog natpisa ispisan drugi natpis još dva puta, i to, prvi put grčki, a drugi put neodređenim jezikom. Natpis se nalazi iznad glavnog baldahina i to nešto s desne, a nešto s lijeve. Od prvobitnog zapisa vidi se slijeva **ΑΠΙ** a zdesna **ΩΝΑΝ** izvedeno crvenom bojom (cinober). Drugi natpis pisan je ispod prvog tamnijom crvenom bojom (možda purpur) dosta plastičnim slovima, no zahvatio je i donje krajeve slova prvog natpisa. (Sl. 12). Od njega se vidi slijeva **ΕΝΑΓ** a zdesna **ΠΝΤΙ**. Od trećeg natpisa, koji je pisan opet crvenim cinoberom, ali kao korektura ili restauracija drugog, vidi se slijeva **ΙΓΓ** a zdesna **ΙΙΙ**. Prema tome, ti ostaci nisu dovoljni da se i jedan od natpisa rekonstruiše. Kod pravoslavnih Srba slika se zove »Vavedenje pr. Bogorodice«, a kod Grka »Eisodija« (*Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου*), no teško je i jedan od njih aplicirati na ove ostatke.

Grčki priručnik za slikanje ikona, kojim su se u prevodima služili i naši slikari, propisuje da se scena ovako pretstavi: hram je sa kapijom i pred njom tri stepenice (*„πύλη μὲ τρία σκαλοῦνία“*). Na kapiji stoji Zaharija u arhiepiskopskoj odeždi, ispruženih ruku naprijed. Pred njim Bogorodica, s jednom rukom ispruženom prema njemu, a sa svijećom u drugoj ruci *„καὶ μὲ τὸ ἄλλο (χέρι) βαστά λαμπάδα“*. Iza nje Joakim i Ana gledajući jedno drugo i pokazuju na Bogorodicu.

Iza njih je skupina djevojaka sa svijećama. Gore u hramu lijepo izrađen mali baldahin i u njemu sjedi Bogorodica, primajući hljeb koji joj donosi arhanđel Gavrilo blagosiljajući je.

Majstor slike koju smo opisali i pored grešaka, koje su inače uočljive na svim našim starim slikama ove i slične vrste, ističe se silnim koloritom u kom preovladava crvena boja, bilo ova, bilo ona, čiji žar, mislim te crvene boje, zna, da ublaži komplementarnom zelenom i prekine tu i tamo ubačenom plavom bojom ove ili one vrste. Najteža je greška što je Zahariju ostavio bez prsa, što se lako ni ne zapazi. Anatomija figura dosta mu je prirodna i bolja od najvećeg broja naših starih slikara. Kompozicija je uravnotežena značajkom podjelom prostora i presjecanjem svih vertikala jako istaknutom horizontalom onoga zida u pozadini scena. Inkarnat mu je jednak kod svih sigura: podloga je tamni oker, a osvjetljavanje izvedeno mješavinom toga okera s nešto bijele i vrlo malo crvenog cinobera.

Slika je izvedena tempera bojama na dasci tvrđog drveta (hrastovina?) veličine 23 : 31 cm,

ali se vidi da je prvobitno bila nešto veća (za oko 0,5 cm), jer je obrezivana s donje i desne strane. Daska je sleđa izravnata nekom grubom alatkom (možda bradvom) i, da se ne povija, imala je dvije ukovane prečke koje su davno ispale, a daska se ipak nije povila. Slikarija je izvedena na običajnom temelju (gips-kreda-tutkal možda i s nešto sapuna) odlično pripremljenom, jer se on do danas potpuno sačuvao, a tim je sačuvana i boja na njemu. Cio temelj nije pozlaćivan već samo nebo i nimbusi, a sitne zlatne linije, što se vide tu i tamo po slikariji, izvedene su musivnim zlatom. I pored odlične očuvanosti, slikarija je pokrivena po cijeloj površini mrežicom krakelura tankih kao dlaka, izuzevši pozlate koja pokazuje drugu vrstu pucanja.

Za izvođenje slikarije majstor je upotrijebio sljedeće boje: bijelu (olovno bjelilo), svijetli žuti oker, tamni žuti oker, pečenu sijensku zemlju ili pečeni tamni oker, minij, crveni cinober, neku crvenu, nepoznatog porijekla — možda purpur, još jednu crvenu nepoznatog porijekla, ukoliko nije mješavina cinobera i purpura, jednu svijetloroza koja naginje na modro (možda mješavina purpura, bijele i ultramarina), prirodni ultramarin (lapis-lazuli), maslinasto zelenu, tu istu pomiješanu sa crnom i crnu.

Napominjem da je ovo jedina stara ikona od velikog mnoštva što sam ih vidio na kojoj se pojavljuje ultramarin, plava boja čija se cijena određivala jednakom težinom zlata.

Slikar se, nažalost, nije potpisao i kako je ovaj njegov rad kao zasebna ikona skoro jedinstven po svojoj izradi i utisku što ga stvara na gledaoca kad se gleda u originalu, nismo u situaciji da ga upoređenjem pripišemo ikome od naših starijih poznatih majstora. Možemo ga, međutim, pridružiti vrlo sličnoj hramovnoj ikoni manastira Lepavine, iz god. 1640. ali koja nema živosti scene kao naša. Što se tiče datiranja, tu smo u nešto boljem položaju, jer na slici sleđa imaju dva zapisa od dvije ruke, koji se pored sve nečitljivosti mogu s izvjesnom rezervom rekonstruisati, s godinom koja se sigurno čita u prve tri brojke. Na grubo otesanom prostoru sleđa, i to baš oko sredine daske, ostala su dva malo uglađenija mjesta kud je alatka prošla i ona su iskorišćena za zapise. Oni su, kako ih ja vidim, prikazani na našoj slici (Sl. 13) i mogli bi se rekonstruisati, uglavnom, ovako: gornji zapis: »sia staa ikona mnje popa Vuka ljeta 7164 (1659)«; donji zapis: Dabo, Dabo saf . . . safunčia«.

СІІ СМІІ . КΩΝΑ ΜΝΤΕ
 ΗΜΑ Δ ΚΑ
 ΑΙ 45 Δ ΑΙ 460 ΕΑΦ
 ΕΑΦ Δ Η ΙΙΑ

Sl. 13. Zapisi na ikoni Vavedenja

Teško je reći koji je zapis stariji, gornji ili donji. Od gornjega slovo »jer«, u riječi ljeto, prelazi preko slova »o«, od riječi Dabo, ali to može biti i obratno. Ipak mi se čini da je donji zapis stariji iako je to malo neprirodno zbog položaja na kom se nalazi, ali izgleda da je pisar gornjeg zbog pomanjkanja mjesta prešao nešto u slova donjeg. Međutim, može stvar i tu da bude obratna, ali ne mijenja nimalo vrijeme ovih zapisa, ako je moja pretpostavka tačna: naime, vjerovatno je da su pop Vuk i Dabo safundžija iz jedne porodice u kojoj se ova ikona našla polovinom XVII vijeka. Safundžije su bile u to doba u Sarajevu bogati esnaf.²⁰ Ne izgleda vjerovatno da bi Dabo prodao ikonu popu Vuku, a nije moguće ni da bi je pop prodao Dabi. Ikona je mogla samo nasljedstvom, poklonom ili udajom promijeniti vlasnika. Poklon ikona iz kuće je gotovo nemoguć, dočim su žene nosile u prćiju pokoju ikonu, obično dotadanju slavsku ikonu, ako su u kući bile dvije od iste vrste ili neku Bogorodicu. Ispred riječi popa možda je u zapisu prvobitno bilo još koje slovo, možda proto, ali se danas u zapisu ne primjećuje.

Jedan pop Vuk spominje se u Sarajevu 1516 godine, ali se na njega ne može zapis odnositi, jer je u njemu jasno označen XVII vijek. Inače je u Sarajevu bio 1651 jedan paroh imenom Vukoje²¹ koji bi mogao biti onaj Vuk iz zapisa, ali ni to nije sigurno. Kasnije, oko 1671—75, javlja se kao paroh u Sarajevu pop Vukoman²² no teško da se i na njega može odnositi onaj zapis. Dakle, što se tiče popa Vuka iz našeg zapisa, ne možemo utvrditi ko je. Dabo sapundžija ne spominje se u dosad poznatim dokumentima Stare crkve, ali ime Dabo nije rijetko u Sarajevu u XVII vijeku. Jedan Dabo sapundžija umro je u Sarajevu toga vremena. Njegov nadgrobni spomenik je nađen u starom groblju »Na Carini«, gdje se našlo još mnoštvo spomenika starih Sarajlija pravoslavne vjere. Groblje se nalazilo zapadno od današnje fabrike duvana, ali je prije par decenija sasvim iskrčeno. Važniji spomenici ugrađeni su u grobljansku kapelu u pravosl. groblju u Koševu. Ima ih par i u Muzeju Stare crkve i dva u vrtu Zemalj. muzeja u Sarajevu. Spomenik Dabe sapundžije nalazi se sad u lapidariju Muzeja Stare crkve (Sl. 14). Na spomeniku nije ubilježena godina, ali se nećemo prevariti ako ustvrdimo da je Dabo u našem zapisu i Dabo na tom spomeniku jedna te ista ličnost. Što se tiče vremena kad je umro možemo ga dosta tačno odrediti po jednom drugom spomeniku, koji je radio isti majstor sa istim karakteristikama uklesanih slova i na kome ima godina smrti pokojnika. To je spomenik nekog Damjana (Sl. 15) koji je umro, kako se vidi, 7140 (3PM) po starom kalendaru, tj. 1632 po

Sl. 14. Nadgrobni spomenik Dabe »sapundžije«. Sad u lapidariju Muzeja Stare crkve u Sarajevu

Sl. 15. Nadgrobni spomenik »Damjanov« iz godine 1632 ili 1662, sad u vrtu Zemalj. muzeja u Sarajevu

²⁰ Skarić: Srpski prav. narod i crkva u XVII i XVIII vijeku u Sarajevu, str. 71.

²¹ Isto tamo, str. 140.

²² Isto tamo, str. 140.

novom, ili ako čitamo godinu smrti Damjanove 7170 **ЗРО**, onda bi po našem računu to bila godina 1662. Dakle, Dabo je umro oko jedne ili druge godine. Da je isti majstor radio oba spomenika, to se vidi upoređenjem nekih naročito karakterističnih slova kao **Я, И, А**, gdje se a sastoji od jedne male kružnice pokraj uspravne haste, i je zatvoreno pridnu i ima dupli naglasak, jako koso položen, a slovo d ima vrlo dugačke donje krakove. Moramo ovdje spomenuti i ovo: kako se Dabo sapundžija ne spominje u dokumentima arhive Stare crkve, a obilatije vijesti te arhive datiraju nekako od polovine XVII vijeka,²³ držim da je Dabo živio i umro prije toga vremena, te bismo morali smatrati da je Dabin zapis na našoj ikoni stariji od zapisa popa Vuka i da na Damjanovu nadgrobnom spomeniku treba godinu njegove smrti čitati kao **ЗРАМ**, tj. po našem računu 1632. Ikona je, svakako, znatno starija od oba zapisa. Ona je po svojoj sadržini i tehnici bliska našoj slikarskoj zaostavštini Srednjeg vijeka. Mnoštvo čistih boja i polutonova, solidan temelj na kom je slika izvedena, dobar crtež glava i ruku, lijepo izveden prelaz tamnoga u svijetlo, sve su oznake našeg slikarstva XVI vijeka koje je logični nastavak onoga starijeg. No iz njegovog rada dobiva se i dojam kao da je on imao i veza sa slikarskom školom toga vremena u Dubrovniku. Naročito nas na to upućuje briljantnost površine boja ove slike i neobično sitne kralcelure istih. Stoga držim da ova ikona pripada drugoj polovini XVI vijeka.

Opisana ikona po svojoj sadržini je zasada unikum u staroj umjetnosti naše Republike, Bosne i Hercegovine. Dosad se nije našao ni jedan drugi primjerak slike kao posebne ikone²⁴ s ovom temom niti u zidnom slikarstvu niti na tablama, u našoj Republici. Nismo ga našli ni u popisu ikona Stare crkve u Sarajevu iz godine 1681.²⁵ Nismo dosada našli ni neko drugo djelo istog majstora, ali moramo priznati da je do danas proučen neznatan dio slikarskog blaga što se krije po crkvama i u privatnom posjedu po našoj zemlji.

Ikona koju smo opisali nalazi se sad u zbirci pisca. Nabavljena je iz radnje pok. Milke Kibelje koja je, tamo iza svršetka Prvog svjetskog rata, rukovodila poslije smrti svog muža radnjom za izradu okvira i prodaju novih i starih ikona. Milka je znala i da »popravlja« stare ikone. U tu radnju vraćao je svojevremeno i Risto Čajkanović, posljednji od starih sarajevskih ikonopisaca i nalazio i tu zarade, izrađujući jeftine ikone ili popravljajući stare. On je po pričanju pok. Milke napravio jednu ili dvije kopije i od ikone koju smo gore opisali. Vjerovatno će jedna od tih kopija biti ikona »Vavedenja« koja se i sad nalazi u Staroj crkvi, ali je vrlo loš i bezvrijedan rad kakvih je Risto znatan broj napravio potkraj života. Dosta je napomenuti da se za pozlaćivanje služio prostom pozlatom.

Spomenuta Milka došla je do opisane ikone nasljedstvom, no nije mi poznato kojim.

BOGORODICA SLIKARA EMANUILA

U srpsko-pravoslavnoj crkvi sv. Prokopija u Visokom u naosu s desne strane nalazi se u jednom prijestolu ikona Bogorodice »Hipsilotere« (**ἡ ὑψιλοτέρα τῶν οὐράνων**), koja već svojim neobičnim izgledom i umjetničkom izradom privlači gledaoca.

Bogorodica je prikazana kako sjedi u masivnom tronu od bijelog mramora, koji ima sa strana dva stupca od crvenog mramora. (Sl. 16). Ovi stupci imaju podnožje (plintu) zelene boje sa jednim torusom na vrhu i kapitel korinskog oblika sa dva velika akantusova lista sa strana i andeoskom glavom s krilima u sredini. Na glavici stupca ima pravougaona plitka posuda sa vazom u sredini. Oboje zlatne boje. Vaza ima sa strana drške. Naslon trona je zelene boje.

Bogorodica pridržava lijevom rukom malog Isusa koji joj sjedi na koljenu, dok je desnu spuстила na svoje koljeno. Isus drži u lijevoj ruci svitak, a desnom blagosilja. Bogorodica ima na sebi tamnocrveni maforij, opervažen oskom

zlatnom trakom. Ispod njega se vidi hiton tamnoplave boje (pod lakom izgleda zelen), čiji su rukavi pridnu ukrašeni s dvije zlatne trake. Na glavi pod maforijem vidi se u Bogorodice grčka kapa tamnoplave boje. Isus ima na sebi bijelu košuljicu, a preko nje smeđi himatij, izmodelovan zlatnim šrafama. Opasan je crvenim pojasem išaranim zlatnim prugama. Inkarnat figura je blijedocrvenkast, na smeđoj podlozi. Članci prsta kod obe figure su previše istaknuti. Pozadina iza figura je bila pokrivena listićima pravog zlata (sad premazana prostom pozlatom). Tlo je prikazano zelenom bojom. Natpis iznad Bogorodice je **M-P — ΘΥ**, a sa strane Isusove glave **IC-XC**. U nimbu Isusovom nema uobičajenih slova **С-В Н**

Obe figure imaju na sebi još tragova onih fizionomija karakterističnih za ikone, proizišle iz

²³ Skarić: Srpski prav. narod i crkva u Sarajevu, str. 12.

²⁴ Na ikonostasu Stare crkve u Sarajevu, u onom ciklusu od 16 malih ikona nepoznatog slikara XVII v. ima i prikaz »Vavedenja«. To je druga ikonica s lijeva kad smo okrenuti prema oltaru. (Mazalić, Kritska škola i njezini primjerci u Sarajevu, Gl, Z. m. 1937, str. 84).

²⁵ Skarić: Srpski prav. narod i crkva u Sarajevu, str. 153.

Sl. 16. Slika Bogorodice Emanuila Kaliaki (17 vijek) iz srp.-prav. crkve sv. Prokopija u Visokom

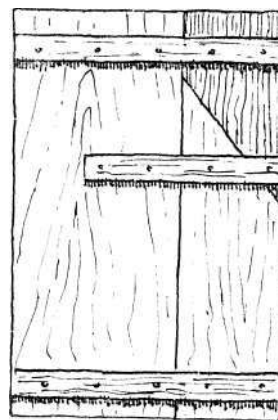
radione slikarske porodice Rico ili njihovih direktnih nasljednika. Isti slučaj je i sa bojama, a naročito s obradom draperija. No sve je nešto sirovije i grublje. Prema tome bismo mogli postaviti ove ikone staviti u vrijeme koje se nadove-

zuje na kasniji rad nasljednika porodice Rico ('Pico), t. j. negdje u polovini XVII vijeka pa i nešto kasnije, svrstavši je u produkte pozno-grčkog živopisa.

Po dnu slike u sredini je sljedeći zapis: ΧΕΙΡ ΕΜΑΝΥΗΛ ΚΑΛΙΑΚΗ a sa strana ΔΕΗCIC TY ΔΥΑΥ ΤΥ ΘΥ ΕΩΡΓΙΥ ΚΑΛΑΘΑ. Zapis je ispisan djelomično u ligaturama.

Slikara Emanuila Kaliaki prviput ovdje sretno zapisanog na našim ikonama a isto tako i Dorda Kalata. Drugih podataka o njima nemamo.

Slika je rađena tempera bojama na dasci tvrdog drveta, sastavljenoj od dva komada, zapravo od tri, jer je slikar na čudan način jednu dasku sastavio od dva komada (sl. 16a). Da sačuva čvrstinu daske, udario joj je sleđa tri prečke, a slika je preko nje zalijepio platno jakog tkiva. Preko ovog udario je običajni temelj od gipsa, krede i tutkala i na njemu izveo sliku bojama u veličini 91 : 61 : 2.5 cm, što odgovara i veličini daske.

Sl. 16.a

JEDAN »DEISIS« IZ 1767 GODINE

U oltaru srpsko-pravoslavne crkve u Zvorniku nalazi se povelika ikona rađena na dasci, ali tako da okvir čini sa slikom cjelinu, a i sam je pokriven minijaturnim sličicama. (Sl. 17).

Na ikoni se vidi scena »Deisisa« u običajnom izgledu: Isus sjedi u prijestolju, a njemu sa strana Bogorodica i sv. Jovan Krstitelj u stavu moljenja, s prekrštenim rukama na prsima.

Isus je prikazan kao mlađi čovjek duguljaste glave, kratke male bradice i tankih brčića, rasčesljane kose po sredini. Desnom rukom blagosilja, a u lijevoj drži otvorenu knjigu, oslonjenu na koljeno sa slijedećim tekstom: „**ΚΕΚΟΙΜΕΝ - ΜΗΛΟCΤΗ - ΜΟΙΕ - CΤΑΔΟ - ΙΑΚΟ ΟΤΑΙ - ΒΛΑΓΟΝΖ-ΒΟΛΗΤ - ΚΑΙ ΕΒΔΕ***“.

Isus ima crveni hiton i preko njega zelen himatij izmodelovan zlatnim šrafama. Oboje je opervaženo bisernim porubom. Prijesto u kom sjedi Isus visok je, s nešto baroknih detalja. Smeđe je boje. Jastuk pod Isusom je iste, ali svjetlije boje, ukrašen grupicama od po tri tačkice. Inkarnat je žućkasto-roza.

Bogorodica ima na sebi crveni maforij i pod njim dugu zelenu haljinu, oboje oivičeno zrcima bisera. Pod maforijem na glavi Bogorodica nosi grčku kapu.

Sv. Jovan je u krznu smeđe boje s prebačenim zelenim plaštem preko njega. Plašt je iskićen zlatnim tačkicama.

Ispod čitave opisane scene su tri svetitelja minijature izrade. U sredini sjedi sveti Nikola

Sl. 17. »Deisis«, ikona iz 1767 godine, rad slikara Teodora Stefanova. Slika se nalazi u srp.-prav. crkvi u Zvorniku

Sl. 18. »Deisis«, ikona iz 1767 godine, detalj

u nekom tronu, lijevo od njega je sv. Dimitrije, a desno sv. Đorđe, oba na konjima. (Sl. 17, 18).

Figure stoje na zelenom polju iznad koga je zlatno nebo. Oreoli su pokriveni kovanim srebrom, kojim su također pokrivene ruke i noge figura. Male slike po okviru raspoređene su ovako: gore u pojasu iznad »Deisisa« je naslikan Bog raširenih ruku s trouglatim nimbusom iza glave. Desno i lijevo su po jedan anđeo. Na desnoj uspravnoj strani okvira su poredani ozgo dolje u ovalnim kartušama šest proroka, a na lijevoj uspravnoj strani okvira isto toliko. Ispod »Deisisa« vide se male slike sv. Petke, Save srpskog, Simeuna Nemanjića, sv. Stefana i nepoznate svete.

Natpis slike je: „МОЛЕНІЕ РАБА БОЖІЕГО ООМНІ“ (1767).

Signatura slikara nalazi se pridnu desno:

„ТЕОДОРЪ СП(ЕФАНОВ)Ъ ПИСА“.

Slikar će biti isti onaj Teodor Stefanov Valjevac iz godine 1761 što ga spominje dr M. Filipović sa slike Bogorodice u kancelariji pravosl. arhijerejskog namjesnika u Valjevu.²⁶

Ikona koju smo opisali rađena je tempera bojama na hrastovoj dasci veličine 113:92:2.5 cm (s okvirom), dočim je sam srednji dio veličine 72 : 51 : 2.5 cm. Ovaj dio sastoji se od jednog komada daske, dočim je okvir, sataavljen od četiri komada daske (dva uspravna i dva vodoravna) koji imaju s oba kraja od istog komada izrađen izvišen rub polukružnog profila, išaran geometrijskim drvorezbarim ornamentom. Ovaj rub čini ujedno i okvir na slici oko samog »Deisisa« i okvir za cijelu sliku. Srednja daska na kojoj je slika »Deisisa« ima sleđa dvije užljebljene prečke, da se ne uvija. Osim nešto crvotočine slika je uglavnom očuvana.

PORTRET BOSANSKOG KRALJA TOMAŠA

U zbirci slika samostana u Sutjesci nalazi se i jedan portret tobože bosanskog kralja Tomaša. (Sl. 19).

Kralj je prikazan kao čovjek osrednjih godina crne masti, malo savijena nosa, tamnokestenjaste kose, brkova i brade, sa zlatnom krunom na glavi. Ta kruna nije poznata bosanska kruna s ljljanima, već je sastavljena od niza akantusovih manjih i većih stabljika sa po jednim zrncom bisera u vrhu. Duga kosa pala je kralju po ramenima. Upadljiv je kratak vrat na ovom portretu. U desnoj ruci drži kralj srebreno žezlo sa zlatnim ukrasima. U lijevoj ruci drži zlatnu kuglu s krstom na vrhu. Kralj ima na sebi preko oklopa tamno plavu haljinu s crvenim pojasem, a preko nje kao brokatski smeđi ogrtač sa herme-

²⁶ Dr. M. Filipović: Teodor Stefanov Valjevac, srbijanski ikonopisac, 18 veka, Muzeji II, Beograd 1949, 145.

Sl. 19. Portre bosanskog kralja Tomaša iz samostana Sutjeske. Rad nepoznatog majstora 18 vijeka

linovim krznom u gornjem dijelu i niskim tamnim krznom oko vrata. Ogrtač je uhvaćen pod vratom velikim zlatnim okruglim dugmetom. Lijevo od kraljeve glave do žezla je grb oblika barokne kartuše, sastavljen od raznih drugih grbova. Oblik i sastav su mu upravo fantastični. Uglavnom je čitavo polje grba razdijeljeno jednom nešto konveksnom linijom na dva vodoravna dijela. U gornjem, koji je pozlaćen, u sredini se nalazi mali crveni štit sa zlatnom krunom u unutrašnjosti i na vrhu štita. Ispod grba su dva ukrštena ključa s crnačkim glavama na vrhu. Ove glave su okrunjene. U donjem dijelu glavnog štita nalazi se u sredini lijeva ruka u oklopu sa sabljom. Do nje — gledaocu lijevo — obojeno je polje, gore bijelo, dolje plavo. U bijelom polju je kardinalski šešir, a u plavom tri zlatne glave s krunama. Na protivnoj strani polje je obojeno gore plavo, dolje crveno. U plavom polju nalaze se tri potkove, a u crvenom šahovsko polje s bijelim i crvenim četvorinama. Iznad

ruke sa sabljom, oko sredine glavnog grba vide se s lijeve strane gledaocu 4 direkta, a s desne bijel dvoglavi orao na crvenom polju. Na vrhu glavnog grba je također zlatna kruna, a podnu visi o grbu zlatan lanac sa zlatnim medaljonom u kome se vidi u klečećem stavu figura sa sklopljenim rukama, podignutim naviše prema zrakama, koje se otud pružaju toj figuri.

Desno prema kraljevom licu je signatura:

ТОМАШ М. О. К. БОСНЕ И КТОМБ, a ispod toga TOMAE RE BOSNE ET ARGENTINE

Sleđa na okviru ima zapis: »*Fratum franciscanorum Conventus S. Joannis Baptistae Sutinscae 1871*«.

Na ovu sliku osvrnuo se svojevremeno s par riječi i fra Rafo Barišić, nazivajući je »izvor-nom«,²⁷ što bi značilo — kako ja razumijem — da je rađena u vrijeme kraljeva života, tj. da potiče iz XV vijeka. Barišić joj navodi i dimenzije 75 : 62,5 cm, što ne odgovara današnjim.

Slike na platnu javljaju se u Italiji tek početkom šesnaestog vijeka,²⁸ sa jačom upotrebom uljenih boja. Teško da su u Bosni radili slikari na platnu prije XVI vijeka. Platna u Italiji XV do XVIII vijeka su jakog tkiva, dosta grube žice i tek sa XVIII vijekom javlja se platno tanje žice finijeg tkiva, kakvo je upotrebljeno za ovu sliku kralja Tome. Kraljeva kruna na glavi, sastavljena od akantusa nemirnih linija upućuje nas na XVIII vijek, a isto tako i onaj oblik grba kraj njegove glave). On je tipična kartuša toga vremena. Uglavnom dobro očuvano platno tanke žice na kom je slika izvedena, dok su grublja i jača platna XVI i XVII vijeka u istoj zbirci sva od starosti već natrula, najbolji je dokaz da se ta slika ne može nikako datirati ranije od XVIII vijeka i spada i ona u one mnoge sumnjive dokumente što su ih emigranti iz Bosne i crkveni ljudi pribavljali računajući na eventualnu korist u danoj prilici (Ohmučevići na pr.)

Slika je rađena uljenim bojama na platnu veličine 66,5 : 78,5 cm. Osim krakelura kojima je sva prekrivena i nešto pogužvanog platna usljed sasušivanja, slika je uglavnom dobro očuvana. Odražnji okvir na kom je nategnuto platno sav je iscrvotočen, naročito njegova poprečna daska. Sleđa ima slika i tri zakrpe u vrhu, jednu oko sredine i jednu pridnu, prilijepljene na mehanički oštećena mjesta.

JEDNA IKONA SLIKARA JOVANA MAZALIĆA-BOGUNOVIĆA

U mojoj zbirci nalazi se stara ikona na kojoj su pretstavljeni sv. Vartolomej, arh. Mihajlo, sv. Jevtimije i Spiridion. Po svom sastavu prikazanih svetaca ovo je neobičan primjer među starim crkvenim slikama u Bi Hi vrlo je teško odgo-netati kakve međusobne veze imaju prikazane

ličnosti i šta je navelo slikara na taj izbor. Još je čudnije da je ovu ikonu dala napraviti ili je

²⁷ Barišić: Franjevački samostan i crkva u Sutjeskoj, Gl. Z. muz. 1890, str. 34—35.

²⁸ L. Brieger: Das Kunstsammeln, Munchen, str. 31.

kupila od slikara pa poklonila jednoj crkvi, ili htjela da je pokloni, do čega nije došlo, jedna monahinja koja je, izgleda, poticala iz iste porodice ili sredine iz koje je bio i sam slikar, čija se signatura sa zapisom očuvala, zahvaljujući debelom sloju smeđeg laka kojim je slika bila prevučena.

Glavne figure na ikoni su svakako Jevtimije (СВЯТЫЙ ЕВТИМІЙ ВЕЛИКІЙ) i Spiridon (СВЯТЫЙ СПИРИДОН) prikazani u dopojasnim slikama, obojica kao arhiepiskopi, okrenuti jedan drugom tako da se vide u tri četvrtine profila. Obojica drže desnu ruku u visini prsa s prstima sastavljenim na blagoslov, a u lijevoj drže knjigu crvene boje, iskićenu zrcima bisera i smeđom bojom. Imaju na sebi tamnozeleno sakso, iskićene takođe zrcima bisera. Preko sakosa nose prebačen omofofor bijele boje s crvenim krstovima. Glave svetaca izrađene su po naučenoj šablони usljed čega oba imaju i slične fizionomije. Prikazani su kao prosijski starci, s kosom srednje dužine, podužim obješenim brkovima i osuđenoj bradi, dolje nešto zašiljene. Oba svetitelja su naizgled prijazna lica s nešto veselosti u izrazu, dosta velikih očiju i široka čela. Oči su im uprte u gledaoca. Spiridon ima na glavi običajnu kapu smeđe boje, okićenu bisernim zrcima. (Sl. 20).

Iza ove dvije figure povučena je u visini njihova vrata bijela linija kao završetak zelenog polja njihove pozadine. Iza njih su prikazani u dokoljeničnim slikama u manjem mjerilu perspektivski tačno apostol Vartolomej (СВЯТЫЙ ВАРТОЛОМЕЙ) s lijeva i arhangel Mihailo (АРХАНГЕЛЪ - МИХАИЛЪ) zdesna. Vartolomej ima malo čudnu fizionomiju, koja nas podsjeća na koptske ili abesinske likove. Kosa mu je crna, kuštrava, čelo uglato, brkovi mali, obješeni, a brada kratka koja se povlači samo po rubu lica, zapravo vilice. Nos kao da je malo prebijen, lice puno, usne debele, oči crne okruglaste. Glava podsjeća i na fajumske portrete. Držim da je to slučajnost i da slikar nije imao neku perdlošku po kojoj je mogao sveca tako prikazati. On ima na sebi crveni hiton okićen sitnim zrcima bisera i zeleni ogrtač prebačen preko desnog ramena. Iza glave mu je zlatni nimbus. Arhangel Mihailo prikazan je kao mladić duge crne kose, okruglasta puna lica, velikih crnih očiju uperenih u gledaoca, sploštenog nosa, deblih i punih usana. Na sebi ima crveni divitisij išaran zrcima bisera. U desnoj ruci mu je veliki bljeskav zmaj. Krila su mu smeđe boje. Iza glave ima zlatan nimbus.

Kod svih figura inkarnat je ružičaste boje, izveden na zelenoj osnovi; modelovanje je izvedeno dodavanjem bijele boje onoj ružičastoj. Nimbusi kod svih figura ograničeni su crvenom i crnom linijom.

Iza Vartolomeja i Mihaila je zlatno nebo, koje se ima smatrati i kao nebo iza ostale dvije figure.

U cjelini uzevši, sve četiri figure su dobro uložene u raspoloživi prostor, no za one dvije figure u pozadini ne smijemo misliti da ih je slikar zbog perspektivskih razloga smanjio, jer on vrlo vjerovatno nije na perspektivu ni mislio niti ju je poznavao, nego nakon svršetka prvih dviju figura nije imao dovoljno prostora te je morao da one druge dvije izvede u manjoj formi. Po svoj prilici je tako radio i po već naučenoj šablони.

Što se tiče tehnike izvođenja slike bojama, slikar je tu još u priličnoj mjeri u starijoj tehnici. On izrađuje kose, bradu i brkove na način naših starijih slikara, uzimajući najprije izvjesnu tamnu podlogu (ovdje zelenu ili crnu) pa po njoj izvlači drugom svjetlijom bojom glavne pramenove dlaka, koje zatim još svjetlijom bojom ograniči tankim linijama (kod staraca). Međutim, kod mladih figura izvlači odmah svijetlim tankim linijama koafiru. Upotrebljava zelenu boju za podlogu inkarnata i kao boju za zemlju a zlatnu (listiće) za nebo.

Sliku je izveo na dosta tankoj jelovoj dasci, veličine 32 : 42.5 / : 1.8 cm na koju je prikovao okvir jednostavnog profila, kako bi je osigurao od uvijanja. Podlogu za boje izveo je od tankog premaza daske običnom masom dobijenom od miješanja ugašenog gipsa (gesso sottile kod Ćeninija) krede i tutkala,²⁹ možda i s nekom neznatnom primjesom sapuna ili meda. To mislim stoga, što se onaj premaz, tj. grund na kom je slika bojom izvedena, odlično očuvao i još je uvijek elastičan. Slikar je radio tempera bojama, no njegova paleta je neobično siromašna. On je za ovu sliku upotrijebio samo bijelu boju (olovno bjelilo), tamni žuti oker, crvenu (cinober), zelenu (bakarni acetat) i crnu. Slikar nije imao ni dobrih četkica, odnosno radio je sa prilično otrcanim, jer nije mogao i pored nastojanja da izvede fine tanke linije gdje su mu trebale. To se najbolje vidi po zapisu čija su slova ispala prilično nezgrapna, čas vrlo tanka, čas vrlo debela. Tanke linije većinom su se istrle.

Slika je uglavnom dobro očuvana. Osim nimbusa prekrivena je inače vrlo tankim krakelurama mrežastog oblika. Smeđi firnis koji je bio počadavio skinut je.

Zapis se nalazi podnu slike, a izveden je bijelom bojom. Čita se: „ПИСАХЪ ГРЕШНИ (1) ѿ МАЗАЛИЦА РОД(ОМ) БОГОНОВИХЪ ЛѢТЪ ѿ ВЪТІА ЗМѢ“ (= 1801) i dalje „ПОМЕНИ ГДН РАБѢ ТВОЮ МО-НАХУ СЪ МАРТУ“

Slikar Jovan Mazalić-Bogunović rodом je iz sela Dvorišta, Sreza bosansko-dubičkog. Rođen je oko 1760 godine, a umro oko 1840. Porijeklom je od roda Bogunovića iz koga su potkraj XVIII vi-

²⁹ Postupak se vidi u Erminiji na str. 13 u članku o gipsu (Papadopoulos, Erminija).

jeka po pridjevcima nastala i prezimena Martinovići, Pašići, Kovačevići, Mazalići (zapravo Mazalice). Svi rodovi koji su proizašli od Bogunovića poznaju se po slavskom patronu sv. Jovanu Krstitelju. Od moje pokojne majke slušao sam da je slikar Jovan išao u »Indiju« s turskom vojskom (kao komoraš?) i donio je otuda kojekakvih predmeta — od kojih je ona svojevremeno vidjela kokosov orah, nekakav neobičan nož, morskih školjki itd. To je ona slušala i od mog strica Nikole, a i ja kasnije, oko 1930, kad je on davno bio prevalio stotu godinu života. Po njegovom kazivanju Jovan je učio slikanje od nekog kaludera, no nije znao reći da li u manastiru Moštanici ili gdje drugdje. Napominjem da je sjeverno od Hrvatske Kostajnice, koja nije daleko od mjesta djelovanja našeg slikara, postojao u XVIII vijeku srpsko-pravoslavni manastir Komogovina (srednjovjekovna Komogovna) sa slikarskom školom. Manastir je napušten 1777 i njegovo bratstvo se razišlo. Držim da je jedan dio prešao i u bosanski manastir Moštanicu, među njima, vjerovatno, i neki ikonograf od kojeg je naš Jovan naučio slikanje. Jovan je, po pričanju mog spomenutog strica, moj pradjed. Moj pokojni otac Jovan dobio je na krštenju to ime kao unuk slikara Jovana. Unošenjem u signaturu godine po starom računanju »od početka svijeta« vidi se da je naš slikar stajao u bliskim odnosima sa manastirom.

Gornji podaci bili su oдавно poznati u našoj porodici, ali kolikogod sam tragao za nekim radom slikara Jovana, nisam uspijevaio da išta nađem i pored toga što je prije rata bilo mnoštvo ikona u pravoslavnim kućama i malim crkvama, a ima ih i danas, po selima u području Kozare. Međutim, sve su bez signature. Samo za jednu sliku sv. Dorda koja se nalazila u pravoslavnoj crkvi u Bos. Kostajnici znala je moja pokojna majka da je rad našeg slikara. Na toj slici bila je i neka signatura no već toliko istrvena da se nije mogla pročitati. Slika je inače bila vrlo tamna, ali tehnički isto opremljena kao i ova koju opisujemo. Do nje sam došao prošle godine. Ona potječe iz zaostavštine moje tetke, koja je umrla pred sam rat u Banjoj Luci. Ona je sliku baštinila od kuće. Čišćenjem sam ustanovio da je to zasad jedini poznati rad našeg slikara. Slika je bila inače sva crna od čađi i potamnjenog laka, tako da su se na njoj jedva razabirale glavne figure. Zapis je prilično stradao ne od skidanja

Sl. 20. Ikona sa četiri svetitelja. Rad slikara Jovana Mazalića Bogunovića iz 1801 godine. Zbirka pisca

čađi već od skidanja laka, izgorjelog i raspučanog od plamena svijeće.

Monahinji Marti nisam zasad mogao naći nikakvih drugih tragova.

Nešto stariji savremenici slikara Jovana su Simeon Baltić i Jovan Grbić. Oba ta prezimena nalazimo i danas u krajevima Kozare. Izgleda da je iz istog kraja njegov pretšasnik Savo Čulibrk (XVII v.) koji se na jednoj svojoj slici potpisao tajnom bukvicom »Krabuleć« pošto je prezime malo uljepšao (Čelubrk, tačnije Čelubrk),³⁰ Čulibrka ima i danas u krajevima oko Kozare.

Iz zapisa se vidi, da slikar slovo t piše sa jednom i sa tri uspravne haste, a za slovo v upotrebljava kvadratić, znak iz bosanske ćirilice. Poluglasove negdje meće, negdje izostavlja.

PORTRET BISKUPA FRA GRGE ILIĆA

U zbirci slika samostana Sutjeske nalazi se i portret svojevremeno poznatog bosanskog biskupa Ilića rodom iz Vareša. (Sl. 21).

³⁰ Spomenica o srp. prav. viadičanstvu pakračkom, Novi Sad 1930, str. 36,

Biskup je prikazan sjedeći u fotelji s baroknim naslanjačima od kojih je leđni ispunjen crvenim svilenim štoфом (rips) boje karmina, mješanog s nešto bijele boje i crvenog cinobera. Desnom rukom blagosilja, a u lijevoj drži biskupsku palicu (pastoral), čiji vrh sačinjava savijena

Sl. 21. Portre bos. biskupa Ilića iz 1802 godine,
rad fra Mihe Čuića (?)

grančica, naročito luksuzno izrađena. Na malom prstu desne ruke i prstenjaku nosi biskup zlatne prstenove s većim draguljima. Na glavi mu je biskupska mitra (infula), opervažena po dnu širokim zlatnim porubom s crvenom postavom. Mitra je išarana lozastim ornamentom, a u sredini ima vezen krst s pet povećih raznobojnih kamenova: četiri na krajevima krakova krsta, a jedan u njihovom presjecištu. Biskup je u ornatu. Dolje je bijela vezena košulja (alba) a ozgo ljubičast haljetak (kazula). Preko njega nosi zlatni lanac s krstom (pektoral). Biskup je stariji čovjek (67 god.) plave masti, prosijedih brkova, dobroćudna i prijatna lica. U njegovoj pozadini vidi se zastor od teške, naizgled, brokatske materije smeđe boje sa gotovo crnim šarom biljnog ornamenta. Biskupu s desne strane stoji dječak u obrednom ruhu (ministrant) lijepe

fizionomije, također plave masti s otvorenom knjigom u rukama. Na desnom listu knjige je kao zlatan grb (franj. reda?) u nekoj rokoko kartuši s plavim poljem, raspolovljenim po visini tankom žutom linijom. U desnoj polovini grba su kao tri jabuke, a u lijevoj krst u crnoj boji s tri kružnice i jednom vijugom. Na lijevoj strani knjige je latinski zapis na čitavoj strani: »*HOMILIAE ET CONCIONES R. F. GREGORI A VAR. EPISCP. RUSPEN. VICARIL APOST. III BOSNIA ARGENT. ANNOR. LXVII A. D. MDCCCIL*«

U vrijeme kad je ova slika nastala, radio je u Bosni i bio poznat kao slikar u katoličkoj sredini samo fra Miho Čuić. Kad je Kukuljević dolazio u Bosnu (čini mi se 1856), našao je u Travniku u župskom domu jedan portret biskupa Ilića za koji je doznao da ga je radio fra Miho Čuić.³¹ Tragao sam za tim portretom godinama dok sam bio u Travniku, no nisam ga našao. Nešto sličan omeve našem iz Sutjeske ima u staroj katoličkoj crkvi u Varešu portret biskupa Ilića iz 1801, veličine 70 : 90 cm. Kako se ne zna ni za jedan ni za drugi na kakav su način došli u današnji posjed, držim da će jedan od njih biti onaj portret iz Travnika. Moram napomenuti da sam ja od djela koja se pripisuju Čuiću vidio dosad tri, ali ona nemaju nikakve međusobne veze, po čemu bi se dalo sigurno zaključiti da potiču od jedne ruke. Isto tako nemaju te tri slike veze s ovim dvjema. Još jedan portret biskupa Ilića iz 1803 sličan gornjima nalazi se u kreševskom samostanu, ali izgleda, da nije od iste ruke (v. u ovoj knjizi: Tihić, Starije slike i predmeti umj. zanata u Kreš. samostanu), kao ni onaj u Fojnici.

Portret koji smo opisali rađen je na platnu jakog tkiva, uljenim bojama, u veličini 92 : 72,5 cm. Slikarija je danas pokrivena po cijeloj površini sitnim krakelurama, a platno je probijeno u gornjem lijevom uglu, na vrhu mitre i gotovo u sredini između to dvoje po dužini do 10 cm. Sleđa je iznad tih probijenih mjesta po rubu slike podlijepljeno originalno platno novim, u širini 3 do 5 cm. Dva oštećena mjesta ranije su nestručno podlijepljena zakrpama i to komadima neke stare slike. Prema tome vidimo da je opisana slika u rđavom stanju i da bi joj trebalo posvetiti naročitu pažnju da se očuva.

IKONA SV. TROJICE U ČAJNIČU

U oltaru stare srpsko-pravoslavne crkve u Čajniču, u samoj apsidalnoj niši, nalazi se slika sv. Trojice, rađena uljenim bojama na platnu vrlo sitnog tkiva, na kakvom su običavali raditi

naši slikari, a naročito vojvođanski, od kraja XVIII vijeka, pa tamo do devedesetih godina prošlog. Slika je pri vrhu polukružno završena (Sl. 22). Veličina joj je 64 : 90 cm.

Na slici je prikazana u običajnoj kompoziciji onoga vremena sv. Trojica, a rad izveden u duhu

³¹ Kukuljević: Zbornik umjetnikah jugoslavenskih, Zagreb 1858, str. 54.

zapadne škole od vrlo dobrog majstora koji se, nažalost, nije potpisao. Slika je bila prvobitno premazana nekakvim lošim lakom koji je dobio s vremenom smeđ i slabo proziran ton, tako da se ni boje ne mogu tačno odrediti dok se lak ne bi skinuo. Tome doprinosi još i vrlo rdavo stanje slike inače.

Centralna figura slike, Bogorodica, stoji bosim nogama na glavi zmije, koja se omotala oko kugle (Zemlja). Lice Bogorodice je oštećeno i ne vidi se dobro. Izgleda da ima ruke sklopljene na prsima. Odjevena je u dugu haljinu i zaogrnutu širokim plaštem koji joj pada do zemlje. Ostale figure raspoređene su simetrično oko ove. Iznad Bogorodice, s njezine desne strane sjedi Isus, sredovječan čovjek, blaga lica, crne duge kose, razdijeljene po tjemenu, crne zaokružene brade i brkova. Ima na sebi hiton i plašt. Desnom rukom pridržava veliki krst na kom je bio raspet. Lijevu je podigao nad glavu Bogorodice i drži, sa svoje strane krunu, koju s druge podržava Bog. Ovaj je prikazan kao ozbiljan starac, duge sijede brade, brkova i kose. Nosi na sebi dugu donju haljinu i široki carski plašt. Sve tri spomenute figure imaju pune zlatne nimbuse iza glava. Kruna koju drži Bog sa Isusom je zatvorena ruska, carska kruna, s krstom na vrhu, običajna u vojvođanskoj ranijoj ikonografiji. Dolje, desno i lijevo od Bogorodice, kleče dva anđela, od kojih je desni gledaocu sasvim sačuvan (Sl. 22, 23) dočim je onaj na protivnoj strani dosta oštećen, tako da se ni ne razabire ima li pred sobom sklopljene ruke, ili nešto pruža prema Bogorodici, ili ih je sklopio na prsima. Obučen je u dugu donju haljinu s kratkim haljetkom preko nje. Očuvani anđeo, onaj s druge strane, vrlo je lijepa, dražesna figura kako u kretnji tako i u obradi. Po njemu se može i ocijeniti vrsnoća majstora koji je izradio sliku. I on ima na sebi dugu haljinu, a preko nje kratak haljetak, dobro stegnut u pojasu. Anđeo je nešto nagnut unazad. Ima raširena krila. Drži u ruci grančicu s ljiljanovim cvjetovima, dok je lijevu stavio na grudi. U vrhu slike je lebdeći golub (Duh Sveti).

Sudeći po ovome anđelu i očuvanim dijelovima drugih figura, sliku je radio jedan od boljih vojvođanskih slikara iz prve polovine prošlog vijeka, školovan vjerovatno u Beču. To pokazuje kako precizan crtež, tako i anatomija figura i prirodan pad draperija. Dodajmo još i nešto teatralnosti za ovu vrstu slike.

Pri dnu slike u neobično bogatoj rokokokartuši, sastavljenoj od izmišljenih listova i grančica, nalazi se zapis crkvenoslovenske redakcije sa natruhom nekih, čisto ruskih riječi (Sl. 24).

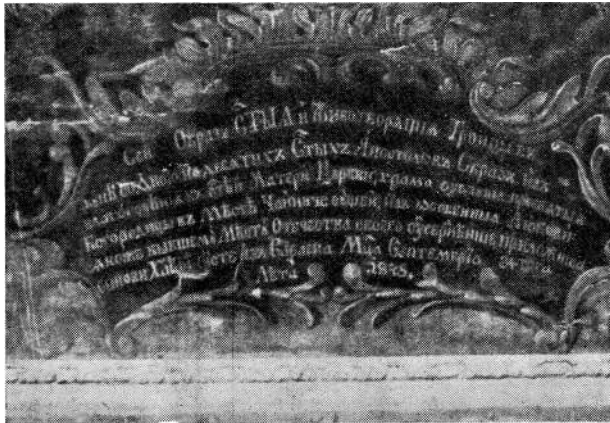
Iz zapisa vidimo da su sliku poklonili čajničkoj crkvi poznati bogati sarajevski trgovci, sinovi Hadži-Riste, kasniji Hadži-Ristići, koji su se u prvoj polovini XIX vijeka bavili trgovinom naveliko. Radili su, uglavnom, sa inozemstvom. Sta-

Sl. 22. »Sv. Trojica«, rad nepoznatog majstora iz 1848 godine u srp.-prav. crkvi u Čajničju

Sl. 23. Jedan anđeo sa slike »Sv. Trojice« u staroj srp.-prav. crkvi u Čajničju

Sl. 24. Zapis iz 1848. godine na ikoni »Sv. Trojice« u staroj srp.-prav. crkvi u Čajniču

riji od njih, Pero, putovao je često u Lajpcig i Beč, a 1851 preselio se sasvim u Beč, gdje su braća

imala i svoju komisionu radnju. U ovim vezama s Bečom moramo, tražiti i porijeklo gore opisane ikone.³² Iz zapisa vidimo još i to da su sinovi Hadži-Ristini osim ikone sv. Trojice poklonili u isto vrijeme crkvi i ikonu s 12 apostola ili 12 ikona sa po jednim apostolom. Ovo potonje je vjerovatnije, jer se na ikonostasima obično meću u trećem pojasu desno i lijevo od ikone sv. Trojice po šest apostola, a veličina ikonostasa stare crkve u Čajniču upravo odgovara prostoru koji bi zauzele pretpostavljene ikone. Međutim, danas nema više ni traga od kakve ikone radene na platnu s kakvim apostolom ili više njih. Razlog je tome što su bile radene na tankom platnu, a i to što je u prošlom ratu propala nova crkva s njezinim umjetničkim inventarom u kom bi se, možda, našlo tragova spomenutih ikona.

Slikar je u zapisu, napravio dvije greške, zamijenivši dva puta slovo И sa slovom N. To je u prvoj riječi i u riječi »userdiješe«.

JEDNA IKONA SV. LUKE

U srpsko-pravoslavnoj crkvi u Busovači (Srez travnički) nalazi se među ostalim i jedna ikona sv. Luke, Evangeliste, koja je, po svoj prilici, kao i ostale stare ikone u spomenutoj crkvi došla na to mjesto poklonom. Ko je bio darodavac ne zna se, ali vjerovatno Stara crkva u Sarajevu, odnosno njena opština.

Slika je izrađena tempera bojama na dasci tvrdog drveta, veličine 61,5 : 84,5 : 2 cm. Daska ima sleđa dvije užljebljene prečke da se očuva od uvijanja.

Svetac je prikazan do koljena na slici, kao mladi čovjek, u stojećem stavu pored nekog, kako se čini, zaokruženog predmeta, preko koga mu se savio dio plašta. Lica je duguljastog, lijepo oblikovanog, malo pokučastog, uskog nosa, misaonih očiju, uprtih u gledaoca, gotovo ravnih obrva, bujne crne kose, malih brčića i kratke zaokružene brade, pridnu nešto razdvojene. Inkarnat mu je blijedožut. Na svetitelju je hiton živozelene boje, uhvaćen u pojasu i opervažen zlatnim porubom. Materija hitona je vrlo lagana, što se vidi po velikom broju sitnih nabora. Preko desnog ramena prebačen je crvenkast plašt, koji je podržavan zlatnim tregerom na lijevom ramenu. Tregger je ukrašen biljnim ornamentom. I plašt je sav u mnoštvu nabora, no materija je nešto krupnija, kao taft. Komplementarnost crvenkaste boje plašta i zelene boje hitona čine na oko vrlo ugodan dojam, koji ne umanjuje ni zlatna boja ko-

jom je slikar vrlo vješto izmodelovao nabore. Ova zlatna boja je musivno zlato. Svetitelj drži lijevu ruku podignutu do prsa s opruženim kažiprstom, a u desnoj preko koje mu je prebačen i dio plašta drži otvorenu knjigu s tekstom koji

Sl. 25. Ikona sv. Luke u srp.-prav. crkvi u Busovači, rad nepoznatog slikara oko polovine 19. vijeka

³² Skarić: Sarajevo i njegova okolina, Sarajevo 1937, str. 203, 204, 205, 223. Drugi sin Hadži-Ristin bio je Ilija, kasniji Hadži-Ilija Hadži-Ristić. Da li je Hadži-Risto imao još koga sina nije mi poznato.

počinje riječima: »Ponježe ubo mnozi načaša činiti povjest'. Svecu iza glave je zlatan nimbus (listići). U pozadini figure vidi se na jednoj strani kao dio nekog debla, a na drugoj dio arhitekture sa visećom draperijom crvenkaste boje. Prostor između tog dvoga je sivkastosmeđe izbojen. Natpis na slici izveden je vrlo lijepim i dekorativnim slovima: sv. Evangelist Luka (Sl. 26).

Slikar ove ikone ima dosta bogatu paletu; upotrijebio je na ovoj ikoni: svijetli oker, crveni cinober, minij, kremizi (krap), zeleni cinober, indigo, bijelu (olovno bjelilo), crnu i zlatnu boju, osim zlatnih listića. Bojama operiše znalački. Izvodi, napr. prelaze od svijetlog na tamno vrlo vješto, tako da se ovi ni ne osjećaju. Crta dobro, i nesumnjivo je bio školovan slikar koji je naučio raditi po živom modelu, što se vidi po pravilnoj anatomiji figure i lomova draperije, proporciji glave i crtežu ruku. Ipak, glava ovoga sv. Luke je najzanimljivija na ovoj slici. Ona nije izmišljena već je slika živog modela, naročitih individualnih

crta, skoro bi se reklo samog slikara. Pomno njegovano lice, brada, kosa i ruke ne priliče nimalo čovjeku koji je došao iz pustinje.

Slika je, po svemu sudeći, rad nekog srpskog slikara iz Vojvodine ili Srbije iz vremena oko polovine prošlog vijeka. Od istog slikara je i jedna manja slika sv. Stefana u istoj crkvi u Busovači, a obje imaju neke veze sa slikom sv. Trojice iz oltara srp. prav. crkve u Zvorniku, koju je radio 1861 slikar Rista Nikolić i signirao je. Nije mi pobliže poznat taj slikar, ali držim da će se od njega naći još koji rad u Bosni i Hercegovini, a više njih u Srbiji i Vojvodini.

С: ЕВАНГ.
ΛΟΚΑ

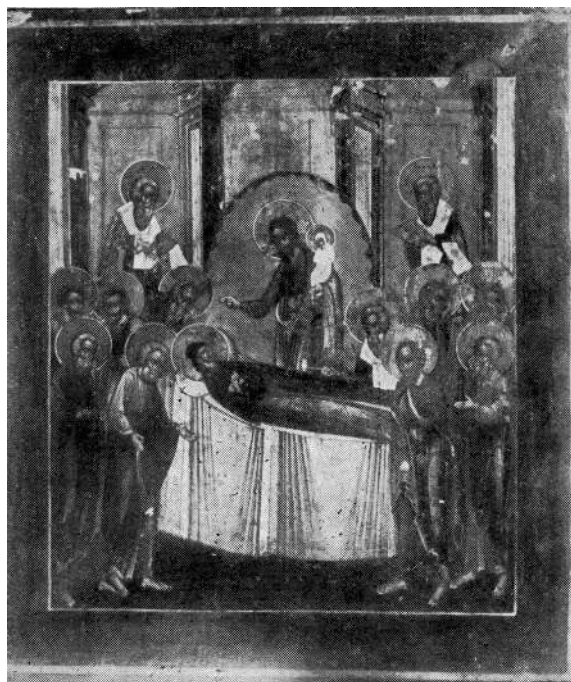
Sl. 26. Natpis na slici sv. Luke iz srp.-prav. crkve u Busovači

JEDNA ČOKORILOVA IKONA

Iz male crkve u Čelebiću koja je ugrožena Jablaničkim Jezerom potiče i ikona »Uspenja Bogorodičina« koja je nekad bila vlasništvo poznatog Prokopija Čokorila (Sl. 27).

Ikona je rađena tempera bojom na dasci tvrdog drveta (vjerovatno tisovog), sastavljenoj od tri dosta čvorava dijela. Veličina cijele daske je 31,2 : 35,4 : 2,2 cm sa dvije, sleđa užljebljene prečke od hrastovog drveta. Slikar je prednju stranu, na kojoj je izveo sliku, prelijepio najprije papirom sive boje preko koga je nanio običajni gipskreda grund u debljini do 3/4 mm. Sliku je izveo u manjem formatu nego je veličina daske, tako da je oko nje ostao obojeni okvir širine 3,6 cm. Sama slikarija veličine je 24 : 27,5 cm. Na njoj je prikazana mrtva Bogorodica na odru svijetlo zelene boje, ali otvorenih očiju i prekrštenih ruku na prsima. Iznad nje, iza odra, stoji kao obično Isus s njezinom dušom u lijevoj ruci (Bogorodica u minijaturi u bijelo obučena i s nimбом). Isus je okružen mandorlom žućkasto-roze boje, uokvirenoj obojenim crvenkastim okvirom, čija je unutrašnja linija nazubljena. Sprijeda do glave Bogorodičine uz odar stoji sv. Petar mašući kadionicom bijele boje, a podno odra stoji sv. Pavle. (Sl. 27). Do njih je još po jedan apostol i iza njih se vide djelomično još po tri. Pet od prikazanih apostola uhvatili su se rukom za lice u znak tuge, a jedan, onaj iznad sv. Pavla, nageo se prema Bogorodici i kadi je malom kadionicom (t. zv. ručkom). Iznad apostola s lijeve strane gledaocu vidi se dopojasna figura sv. Dionizija s knjigom u rukama, a s desne dopojasna figura sv. Jeroteja, takođe s knjigom u rukama. Obojica imaju na sebi preko sakosa omofor. U pozadini su visoki pilastri

i iza njih zidovi neke zgrade u kojoj se odigrava scena. Slikarija je šablonski rad ruske monaške škole prve polovine prošlog vijeka, te kao umjetnina nema nikakve vrijednosti. Pretrpana je živim bojama: Slikar je upotrijebio bijelu boju, žuti oker, kromovu žutu, minij, krap, zelenu, indigo i crnu upotrebljavajući naizmjenično one življe na

Sl. 27. Ikona Uspenja Bogorodičina (ruska škola 19 vijeka), nekadašnje vlasništvo Prokopija Čokorila, sad u srp.-prav. crkvi u Konjicu

odijelima prikazanih figura. Lice i noge su žute okeraste boje.

Zlato (listići) upotrijebljeno je samo kod nimbusa.

Na lijevoj strani iznad apostola, ali još u nimbusima napisano je „АПАН“, a na desnoj „ГДНИ“ Dionizije i Jerotej označeni su natpisom u svojim nimbusima „СН ДУНИСІЙ“ „СН ІЕРОДѢН“. Isus u nimbu ima običajna slova „І-ЅУ“, a iznad nimba **ІС ХС** Bogorodica ima u svom nimbu oznaku **МР ΘΥ** Naslov ikone je ispisan po vrhu iznad slikarije u obojenom okviru: „ОКРАЗ ВСПЕНІА ПРЕСВЯТА ВЦЫ“. (Sl. 27).

Pozadi ikone u gornjem lijevom uglu ima zapis: „МАНА 3 ДЕН 1860 ГОДА КЪПНИО ПРОКОПИЕ ЧОКОРИЛО ЗА 60 ГРОША.“

Iz toga zapisa vidimo da je negdašnji vlasnik ikone bio Prokopije Čokorilo, jeromonah, koji je kao sveštenik službovao u Ljubinju i Mostaru. Rođen je u Plani kod Bileće 1802. Od maja 1858 do u zimu 1860 proveo je u Rusiji kupeći priloge za gradnju crkava u Hercegovini (Konjic, Borci, Bijelo Polje, Zupanjac, Ljubuški, Stara Gabela i Mostar). Umro je godine 1866 u Mostaru. Čokorilo je i pisao. Njegov prvi rad: »Statistika mostarske pravoslavne crkve u 1856 godini« štampan je mnogo kasnije u Sarajevu u »Istočniku« od 1889 (250—252). »Ljetopis Hercegovine od 1837 do 1857« štampan je u mostarskom »Narodu« od 1908 u brojevima od jula i avgusta. Dr. Vlado Čorović prikazao je u Glasniku Zemaljskog muzeja (Sarajevo 1913, str. 89 i dalje) njegov dnevnik, odakle smo i izvadili gornje podatke o Čokorilu.

RÉSUMÉ

QUELQUES EXEMPLES DE L'ART PICTURAL EN BOSNIE-HERZEGOVINE DU XVIème AU XIXème SIECLE

Nous trouvons, dans l'article qui précède, la description de plusieurs peintures anciennes, oeuvres, en général, de peintres et iconographes autochtones, pas encore étudiés jusqu'à nos jours, et demeurés le plus souvent dans l'ombre. C'est le cas particulièrement des oeuvres iconographiques qui se trouvent dans les petites églises de villages écartés, mais également assez souvent dans des monastères connus.

Parmi les peintures décrites, les plus remarquables sont les oeuvres du maître Stépane Dragoïlovitch, qui vécut à la fin du XVIème siècle et au début du XVIIème et étudia la peinture à Venise. L'une des peintures étudiées dans cet article, signée de Stepane Dragoïlovitch, date du séjour de celui-ci à Venise (1597 — n° 1), alors que les deux autres, également signées, furent exécutées en Bosnie, pays natal du peintre, entre 1592 et 1621 (nos 4 et 5). Ces dernières oeuvres

ainsi que celle de 1597, se trouvent actuellement au monastère de Soutieska, en Bosnie, alors que l'icône de la Vierge (n° 3) est propriété privée. Ce même monastère abrite également quelques peintures non signées, que l'on attribue, par comparaison, à Dragoïlovitch. Parmi les autres peintures décrites dans l'article ci-dessus, on remarque surtout une tête de Christ de l'école de Crète, du XVème ou XVIème siècle; l'icône représentant la Présentation de la Vierge au Temple, puis l'icône dit »Deisis«, du peintre Théodore, datant de 1767 (nos 17 et 18), et le portrait de l'évêque bosniaque Ilitch (1802), oeuvre du peintre Miha Tchouitch, franciscain. Il y a également une intéressante icône baroque appartenant à l'école viennoise, exécutée en 1848 par un peintre de la Voïvodina, et une icône de Saint Luc de la même époque.